

ग्रीष्माइकूलिता

सप्टेंबर

किमत
एक
रुपया

१९७२

अनुक्रमणिका-सप्टेंबर १९७२

१. श्रीसाई वाक्सुधा
 २. संपादकीय :- १९७३-७२: गोकुल अष्टमी; अभिप्राय-श्रीविठ्ठल-हृदयः
एक नवीन उपचार.
 ३. श्रीकृष्ण जन्मालयान—शाहीर पां. द. खाडिलकर.
 ४. देव कोडे आहे ? (पूर्वीं) डॉ. माधवगाव दाभाडे.
 ५. पूज्य श्री. दत्तात्रेय (उत्तरार्थ) श्री. सुभाष देसाई यांच्या पुस्तिकेवहत.
 ६. ज्योतिषशास्त्र (लेखांक ५ वा) शरद् दत्तात्रेय उपाध्ये.
 ७. धारणा-ध्यान व योग—योगाचार्य—का. वा. महसुदुर्देश.
 ८. एका साधकाची वाटचाल (संकलित).
 ९. कविता: संताची किमया—र. वि. सरमळकर.
- सिद्धकृती ती—लक्ष्मीतत्या. महाड.
- माझी कविता—निर्मला विघ्न.
- पंढरीच्या वाटेचर—म. कृ. काळे.
- भक्तरक्षण—शाम जुवळे.
- तुळशीच्या बृंदावनी—चिपट्टूकर गुरुजी.
१०. गुरुपौर्णिमा उत्सव, जुलै १९७२.
 ११. शिरडी वृत्त—जुलै १९७२
 १२. देणगीदारांची यादी, शिरडी, जुलै १९७२.

हिंदी विभाग

१. गीतामें कर्म, ज्ञान और भक्ति—दीनानाथ गुप्ता ‘अकिञ्चन’.
२. कृष्णभक्तों की माधुर्योपासना—डॉ. सं. विश्वावती नम्र.
३. कवता : सारथो कृष्ण—प्रानाथ द्विवेदी.

वाँसुरो के सूर—राधाकृष्ण गृह्णा, ‘चेतन’.

साईनाथ में विराट दर्शन—सं. मीना पां. खाडिलकर.

English Section

1. Eight Stanzas	Premee.
2. Shri Bhagawati Sai Sansthan, Kurla.	—
3. Rajadharma in the Ramayana	Dr. N. A. Deshpande.
4. Dr. S. Radhakrishnan	Prof. A. R. Wadia.
5. A Message	Saipadananda R. Swamiji.
1. Donations. Shirdi & Bombay,	July--1972.

श्री साई वा कसु धा

अतकर्य ईश्वरी विदान । अशक्य तथाचे संपूर्ण ज्ञान ।
अंशमात्रे लाघे जरी कवण । एक तो धन्य नरदेह ॥ ४८ ॥
परमभागये हा नरजन्म । महत्पुण्ये ब्राह्मणवर्ण ।
ईशकुपे साईचे चरण । लाभ हा संपूर्ण अलभ्य ॥ ४९ ॥
आहेत जरी नाना योनी । भानवचि शेष सर्वाहुनी ।
आलों कोठुनी निसिले कोणो । चिकेकध्येणी मानवीच ॥ ५० ॥
इतर योनी हैं न जाणती । उपजाती तैशा नाश पावती ।
भूत भावी वर्तमान गती । ईश्वरस्थिती लेणती ॥ ५१ ॥
भृणोनि हा नरदेह निर्मूत । ईश्वर ज्ञाला आनंद संपन्न ।
कीं विवेक वैराग्याते वरून । नर मद्भूजत करील ॥ ५२ ॥

—साईसच्चरित, अध्याय ८.

श्रीसाईलीला

[शिरडी संस्थानचे अधिकृत मासिक]

वर्ष ५१ वे]

सप्टेंबर १९७२

[अंक ६ वा

: संपादक :

श्री. का. सी. पाठक

: कार्यकारी संपादक :

(प्रा.) द. दि. परचुरे, एम. ए., प्रवीण.

वार्षिक वर्गणी रु. १० (ट. ल. सह)

टे. नं. ४४३२६९

: कार्यालय :

साईनिकेतन, प्लॉट नं. ८०४ बी, डॉ. अंथेडकर रोड, दादर, सुंबर्है १४.

संपादकीय

१९४७-७२

भारताला स्वातंत्र्य मिळून २५ वर्षे झालीं, व त्यानिमित्त १५ ऑगस्ट रोजी रौप्यमहोत्सव झाला. या प्रसंगी आपण मिळविलेले यश व अजून राहिलेल्या उणीचा दोन्ही पाहणे जरुर आहे. परंतु दोषदृष्टीच्या टीकाकारांनी विचारले, “रौप्यमहोत्सव कशाचा? स्वातंत्र्याचा कीं वेकारी, भ्रष्टाचार, दलितांवरील अत्याचार व शैक्षणिक अंदाधुंदी यांचा?” टीकाकार ज्याविषयीं ओरड करतात त्या गोल्टी कांहीं स्वतंत्र भारतांत नवीन निर्माण झालेल्या नाहीत. त्या अनेक शतकांपासूनच्या आहेत. त्यांचा रौप्यमहोत्सव कसा होईल? भारतानें जें यश मिळविलेले आहे त्याचा हा महोत्सव आहे, व तें यश कोणतें याविषयीं आम्ही जून अंकांत विवेचन केले आहे. आता आपणांपुढे ज्या समस्या आहेत त्यांना तोंड देण्यासाठी साईंभवतांना कटिवळ होण्याचें आवाहन आम्ही करतों. साईंबाबा आपल्या मार्गे असल्यामुळे आपले यश निश्चितच आहे.

* * *

गोकुळ अष्टमी

ता. ३१ ऑगस्ट (गोकुळ अष्टमी) ला कृष्णजन्म साजरा झाला. या निमित्तातॆ श्रीकृष्णचरित्राचे थोडे निरीक्षण करू.

श्रीमत् भागवतकारांनी भगवंताच्या सर्व अवतारांचा विचार करून शेवटीं म्हटले आहे—

एते च अंशकलाः पुंसः कृष्णः तु भगवान् स्वयम् ।

याचें कारण कृष्णचरित्र अधिपासून इतिपर्यंत केवळ मोहविणारे आहे इतकेच नव्हे, तर तें अवतारचरित्र असूनहि प्रत्येक माणसास अनुकरणीय असें आहे. ‘नर करणी करे तो नरका नारायण हो जाय, ही भूषण जर कशानें यथार्थपणे पटत असेल तर श्रीकृष्णाच्या चरित्रानें होय.

अहो, उपजल्यापासून सगळे ‘चरित्र’ च. (नुसतें जगणे नाहीं!) याविषयीं तुकोवारायांचा एक गोड अभंग आहे:-

ये देशे चरित्र केले नारायणे । रांगतां गोधने राखिताहे ॥ १ ॥

हें सोंग सारिले या रुवे अनंते । पुढेहो बहुत करणे आहे ॥ २ ॥

आहे तुका म्हणे धर्म संस्थापने । केला नारायणे अवतार ॥ ३ ॥

पूतनावध, गोवर्धनोद्धारण, कालियामर्दन इत्यादि अचाट कृत्ये केवळ पोरसवदा वयांत केलीं. गोपगोपींशीं क्रीडा केल्या व त्यांच्या खोडवाही काढल्या. हा सर्व-

बाल सुलभ अशा अपार उत्साहाचा अविष्कार होता. किंबहुना वालकृष्ण म्हणजे सदा रसरसणाऱ्या चैतन्यमय बाल्याची मृत्तीच. अॅमिल या थोर पाश्चिमात्य विचार-वंताने लिहिले आहे —

Deep within this ironical and disappointed being of mine,
there is a child hidden, sad simple creature who believes in the
ideal, in love, in holiness and all heavenly superstitions.

हें वालक म्हणजेच वालकृष्ण. त्याला दहीदुधाची, लोण्याची, मोठी आवड. त्यासाठी तो चोरीही करी. नामदेव म्हणाले —

परब्रह्म निष्काम तो हा गौळियां घरीं।
वांक्या वाळे अंदु कृष्ण नवनीत चोरी ॥

या नवनीत चोरण्याला संतांच्या भावेत एक विशिष्ट अर्थ आहे.

मृदु सबाह्य नवनीत। तैसें सज्जनांचे चित्त ॥

असें सांगणारे तुकाराम 'नवनीत चोरी' या शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करतात ~

चित्त चोरियले नंदाच्या नंदरें। तुका म्हणे येणे गस्तदृढजें ॥

आणि शेवटी कृष्णानें सवगड्यांसह केलेला तो काला! कृष्णाला काय कमी होतें? त्याचा बाप नंद हा गोकुळांतला लाख गाई पदरी असलेला सरदार होता. त्याचे घरीं स्थायची-प्यायची, दही-दूध-ताक-लोण्याची रेलचेल होती. उलट, पेंद्या-बोबड्या सारख्या संवगड्यांजवळ शिळ्यी भाकरी नि आंबट ताक असायचें. पण रानांत गेल्यावर हें सावळें परब्रह्म संगलळांच्या शिदोन्या एकत्र करायचें व सर्वांना सारखें वांतायचें. इथें समतेची पराकाष्ठा झाली. किंबहुना स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व यांचा एक जिनसी परिपाक म्हणजेच गोपाळकाला!

मोठेपणी श्रीकृष्णानें अनेक राज्यें जिकली, पण स्वतः कोणत्याच राजसिहासनावर बसले नाहीत. स्वपराक्रमानें अष्ट नविका जिकल्या. पण या संगलळ्या प्रसंगी निव्वळ अंडदांडपणा नव्हता, तर शक्तीसह युक्तीहोती. मल्लयुद्ध, गदायुद्ध, धनुर्विद्या इत्यादि संगलळ्या युद्धकलांत प्रवीण असूनही श्रीकृष्णानें चातुर्यनिंच अधिक कामे साधली. शेवटी अर्जुनाचें सारथ्य केले. म्हणजे अर्जुनाच्या तुसत्या चार घोड्यांवै नव्हे, तर इंद्रियाणि हयान् आहु: (कठोपनिषद्) याप्रमाणे इंद्रियरूपी घोड्यांचें सारथ्य करून अर्जुनाला अगदी आपल्यासारखे केले. याप्रमाणे नर (अर्जुन) हा नारायण (श्रीकृष्ण) झाला. ज्ञानोबा राय लिहितात —

हृदया हृदय येक जाले। ये हृदयीचे ते हृदयीं घातले।

द्वैत न मोळितां केले। आपणा ऐसे अर्जुना ॥ जा. १८१४२१.

बालशास्त्री हरदास यांच्या शब्दांत –

“धशस्वी मुत्सदी, विजयी योद्धा, धर्मसाम्राज्याचा निर्माता, मानवी जीवनाची विकसन परंपरा ज्यामुळे टिकून राहील अशा शाश्वत जीवनमूल्यांचा आणि तत्त्वज्ञानाचा महान् द्रष्टा, या बौद्धिक व व्यावहारिक क्षेत्रांपासून तर पूर्णवितार, भावजगताचे सग्राट इत्यादि विशेषणांनी आध्यात्मिक व आंतरिक जीवनांतीलही सर्व सांघी कोपरे भगवान् श्रीकृष्णांनी व्यापिले आहेत. कोणत्याही दृष्टिकोनांतून पाहिले तरी विलक्षण गुंतागुंतीचे व गूढ असें त्यांचे चरित्र पाहून मन स्थितित होते.”

“स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति परं गतिम् ।” (भ. गी. १३२)

असें सांगून समतावाद प्रस्थापित करणारे श्रीकृष्ण त्या काळचे सुधारकाग्रणीच होत. त्यांनी हें नुसतें सांगितले नाहीं, तर आचरून दाखविले. सर्व ठिकाणी मोठेपणा टाळून लहानपण पत्करले, व खन्या नेत्याप्रभाये

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयित्याभि मा शुचः । (भ. गी. १८१६६)
असें सांगून आपल्या अनुयायांची संपूर्ण जबाबदारी आपण स्वीकारली.

नरकासुराने सोळा हजार भारतीय स्त्रियांना फळवून नेले होते. श्रीकृष्णाने त्यांना सोडविले, पण समाज त्या स्त्रियांना परत घेण्यास तयार होईला. हें पाहून श्रीकृष्णाने त्यांना राजाशय दिला—अर्थात् कामधंदा लावून दिला व मुनवैसन केले. सर्वध समाज विरुद्ध असतांना एवढे कार्य करण्यास वज्रहृदय व मेहनिश्चयच पाहिजे. श्रीकृष्णांच्या अलौकिक व्यक्तित्वांत हे गुण होते, म्हणूनच समाजांमें त्यांच्या या महान् कृत्यास मान्यता दिली.

गीतेत श्रीकृष्णाने सांगितले की ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते ।’. अर्थात् व्यक्तीने उच्चतम तत्त्वांसाठीं व परार्थांसाठीं त्यागमय कर्म कां करीत राहिवें याची उपपत्ति गीतेत लागते. या जन्मीचे पुण्यकर्म नष्ट होत नाहीं, तें पुढील जन्मी उपयोगी पडते (तत्रतं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।) असें सांगून भगवंतांनी सहर्तर, नीति व नीतिमूळ्ये यांचा पाया स्थिरपद केला, आणि ‘यथेच्छसि तथा कुरु’ असें सांगून अस्याचार, दण्डन व लड्डू वै विचारणालोच्या प्रसाराचे मार्ग नसून हृदयपरिवर्तन होत एकमात्र मार्ग होय हें दाखविले. हा आज श्रीकृष्णांचा जगाला संदेश आहे, व म्हणूनच त्यांची ‘जगद्गुरुहूः’ ही पदवी आज अत्यंत सार्थ ठरली आहे. ‘जगद्गुरुहूः’ भगवान् श्रीकृष्णांना आमचे वंदन असो –

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमदनम् ।

देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ।

अभिप्राय

श्रीविठ्ठल-हृदय : लेखक रा. व. खाडिलकर, बकोल, नासिक.

श्री विठ्ठलासंबंधी निरनिराळळ्या वृत्तांतील सतरा काव्याची ही मनोज्ज गुंफण आहे.

साखरेला दुसऱ्या कशाने गोडी आणावी लागते का ? नाहीं. ती स्वभावतःच गोड असते. किंवदुना घनीभूत गोडपणा म्हणजेच साखर. तसें भक्तिरसाचे आहे. तो स्वभावतःच गोड आहे. त्यांतूनही तो एकाद्या भक्ताच्या मुखांतून स्थळू लागला तर त्याची गोडी अधिकच खुलते.

“असितगिरिसमं स्पात् कञ्जलं सिधुपादे”

या श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणे

“तदपि तद गुणानां ईश पारं न याति,”

म्हणूनच आजपर्यंत अनेक शतके अनेक कवि देवाचे गुण गात आले आहेत, तरीही त्यांतील गोडी व नवीनता कमी झालेली नाहीं. पंत यथार्थपणे म्हणतात –

सुकविरसज्ञा करितो ज्या तुशिया नित्य नवनव स्तुतिला ।

बा ! सांपडे तयांना वर्णाया योग्य नव न वस्तु तिला ॥

श्री. भा. वि. मुळे शास्त्री प्रस्तावनेत लिहितात –

“‘श्री विठ्ठल हृदय’ हा काव्यग्रंथ वाचतांना रम्य शब्दार्थाच्या तटानें वाहणाऱ्या भावसरितीत अवगाहन केल्याचा अनुभव येतो. अनेक वृत्तांत भावधारेचे तरल नर्तन दिसते. भावगंधाने दरवळलेली हीं काव्यपुष्टे महाराष्ट्र-शारदेच्या वाङ्मय पूजेस खास शोभणारी आहेत.”

या पुस्तिकेचा प्रत्येक वाचक वरील उद्घारांशीं सहमत होईल.

श्री साईलीला

एक नवीन उपकरण

भक्तांवर कित्येकदों बाबांचा कृपाप्रसाद होत असतो. अशा वेळी आपली बाबांबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करावी थेणी भक्तांची फार इच्छा असते. यासाठी साईलीला मासिक हैं माध्यम अर्यंत उपयुक्त होईल असें बन्याच साईभक्तांना बाटें. साईबाबांचिष्यां कृतज्ञता व्यक्त करण्यास बालकाचा जन्म, विवाह किंवा विवाहाचे वाढविसं यांसारखे आनंदाचे प्रसंग योग्य होत. दिवंगत ज्ञालेल्या व्यक्तींस चिरशांति मिळावी यासाठी साईबाबांची प्रार्थनाही याच माध्यमांतून करतां येईल.

साईभक्तांना एकमेकांकडच्या महस्त्वाच्या घटना सुद्धां या वर्णन कळत जातील.

व्यापायांनाही आपल्या नांवाच्या/कंपनीच्या प्रसिद्धेसाठी ही योजना उपयोगी ठरेल. परंतु यांत केवळ जाहिरातीची दृष्टि न ठेवतां साईबाबांचिष्यांची कृतज्ञता किंवा त्यांच्या कृपेबद्दल प्रार्थनाच ठळकपणे व्यक्त केली जावी.

या दृष्टीने साईलीला मासिकांत अशा प्रकारच्या टिप्पण्या प्रसिद्ध करण्याचें आम्ही मान्य केले आहे.

१।४ पानासाठी रु. २५।-

१।२ पानासाठी रु. ४०।-

व सवंध पानासाठी रु. ७०।- आकारण्यांत येतील. कव्हरपेज नं. २ व ३ साठीं २० टक्के अधिक आकार पडेल.

नाभसाधना हा भगवंताच्या प्राप्तीचा सहज मार्ग आहे. त्याभ्यं कष्ट नाहीत, अव्यवहारीपण नाहीं, प्रपंचाची धूळधाण नाहीं, ऐश्वर्यबद्दल तिरस्कार नाहीं, नोति धर्माची अवहेलना नाहीं, लौकिक ज्ञानाची तुच्छता नाहीं, किंवा जगांतील पराकमा-
बद्दल उदासीनता नाहीं.

के. वि. वेलसरे

नामैव परमानन्दो नामैव भगवान् स्वयम् ।

नामैव स्वस्वरूपं च नामैव परमं पदम् ॥

- नामचंद्रिका.

श्री कृष्णजन्म-आख्यान

— लेखक — पां. द. खाडीलकर, एम.ए., बी.टी

दिंडी

भार शाला धरणीस फार जेव्हां । ब्रह्म लोका ती रडत जाय तेव्हां ।
 ब्रह्म देवासह जलधि तर्टीं गेली । शेष शायीला झोप लगलेली ॥ १ ॥
 झोप कसली ती ? नेत्र झांकुनीया । घेत विश्वामा भवतजन पहाया ।
 अखिल विश्वाची काळजी तपाला । झोप घेइल का वासुदेव बोला ॥ २ ॥
 गोरुप धारी भूमाता प्रथम ब्रह्मदेवाकडे गांहांमें सांगण्यासाठी गेली.

श्लोक

भूमिर्दृत्य नृप व्याजदेत्यानीकशता युतैः ।
 आकान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं यथौ ॥ १७ ॥

[हे श्लोकांचे अनुकरांक भागवत स्कंद १० अध्याय १ मधील आहेत.]

(ओवी)

सत्वरों गोरुप घेऊन । चतुरागनन लोका जाऊन ।
 अनुल दुःख करिते कथन । धरणी ब्रह्म देवाला ॥ १ ॥

(धूमाळी) पद १ ले (चाल-नव जाऊ कुणाला)

तुजबीण सांगु मी कुणा । घोर शतना ।
 बोल, नाना । म्हणुनी मी आले चरणा ॥ धू. ॥
 नव दया आसुरी मना । पीडिती जना ।
 काम शमना । छळती हे देवा मुजना ॥ २ ॥
 चरचरा चिरती गराईना । सोडुनी घृणा ।
 रुद्धिरपाना । हरती हे देवा, प्राणा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेव म्हणाले, “पृथ्वी देवी, तुझे दुःख दूर करणे माझ्या शक्तीच्या बाहेरवें आहे.
 म्हणून आपण सर्वजण भगवान् शेषशायीकडे जाऊ या.”

त्या प्रमाणे सर्वजण क्षीर तटाकीं विष्णुदेवाकडे खेले.

श्लोक

ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवस्तथा सह ।
 जगाम स त्रिनयनस्तोरं क्षीरपयोनिष्ठः ॥ १९ ॥

आर्या (मोरोपंत)

नलिनोद्भुव शरणागत दितिदनुज भरातभूमिच्यां अवना ।
प्रार्थी जावुनि देवासह दुर्घोदधितटी रमा भवना ॥

सर्वानी प्रार्थना केली :-

(पद २ रे पहाडी केरवा) (चाल—चल चालो गोकुळ रे)
उठि आतां कमला रमणा ! रे ।
निद्रात्पञ्जुनी भयन उघडुनी । पाही आता या जना ॥ १ ॥
धर्म तुडविला, अधर्म रमला, पीडित खळ हे सज्जना ॥ २ ॥
शंख-चक्र करि सरसिंज धरूनी । अवतरि आता रक्षणा ॥ ३ ॥
भगवान् म्हणाले, “अवश्य अवतार वेईन.”

(ओवी)

होतीच मला याची चित्ता । परी राहिलो धरूनी मुग्धता ।
जागृत झाली खडकडोनि जनता । आतां वेईन धांबून ॥ १ ॥
व्रह्मदेवादि म्हणाले, “भगवान्, कुठे अवतराल तें सांगाल काय ?” देव म्हणाले,
“ताहीं, तें सर्व गुप्त !” मुळे भगवान् व्रह्मदेवाला म्हणाले, “तुम्ही मधोनीं यदुकुलांत
जन्म घ्यावा. आम्ही यदुकुलातच प्रगट होऊ. मात्र व्रह्मदेवा ! हें सर्व तुम्ही गुप्त
ठेवावे. मी आपणांस सांगितले असे कोणाला ही कळू नये.”

(इलोक)

शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन्मुरीम् ।
माथुराम्शूरसेनांश्च विष्ठात्मद्बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥

यादवांचा राजा शूरसेन मधुरानगरीत राहून आपल्या राज्याचा कारभार
चालवीत असे. त्याच शहरांत मधुरेचा राजा भोजकुलोत्पन्न उग्रसेन हा ही राहात
असे. त्याचा मुलगा कंस आणि मुलगी देवकी. कंसाचे आपल्या बहिणीवर फार प्रेम
असे. वसुदेव आणि देवकी यांचा विवाह ठरला. दोन यादवकुळ्यांतील राज घराण्याचा
संवंध त्यामुळे नगरी अत्यंत आनंदित झाली होती. लग्न समारंभ थाटानें साजरा
झाला. रात्रीच्या वेळी वरात अत्यंत थाटामाटानें निवणार होती. सर्व सिद्धता
झाली. तेव्हां भगिनी प्रेमामुळे कंसानें स्वतःच त्या वसुदेव-देवकीना बसविलेल्या
रथाचे सारथ्य करण्याचे ठरविले ! कंस स्वतःच राजेपणा विसर्वन सारथी होणार !
देवकीला अत्यंत आनंद झाला, पण तिला संकोच ही वाटू लागला.

श्लोक

तस्यां तु कर्हचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्ध्रहः ।
देवक्या सूर्यया सादं प्रयाणे रथमालहृत् ॥ २९ ॥
उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकोर्षया ।
रथमोन्हयानां जप्राह रौकमे रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥

आर्या (मोरोण्ठं)

नगरींत त्याचि दिधली बसुदेवा देवकी, तिळा मिरवी ।
कंस स्वरथीं बसदुनि सारथि होवूनि कौतुके फिरवी ॥
तेव्हां देवकी म्हणते, “कंसा ! जन्मोजन्मी तूच मला भाऊ म्हणून लाभावास
अशी मी देवाला प्रार्थना करते. स्वतःचा थोरपणा विसरून तूं सारथ्यकर्म करीत
आहेस या आतूप्रेमाला तोड नाही ! पण मला संकोच बाटत आहे रे !

ओद्या

ईश्वराचा प्रसाद व्हावा । तुज सम बंधू नित्य द्यावा ।
भगिनीसाठी तळभळावा । असा भाता दुर्लभ ॥ १ ॥
सोडोनिया मोठेपण । माझ्या सारथ्यीं गुंतला प्राण ।
केवढा भगिनीचा अभिमान । धन्य धन्य कंस राया ॥ २ ॥

आर्या

मोठेपण सोडुनिया भगिनी प्रीत्यर्थ तळभळे प्राण ।
कंसाविण असला हा भाता जगतांत आढळे कोण ? ॥ १ ॥
जन्मोजन्मीं असला भाता मज ईश्वर ! तुवां द्यावा ।
भगिनीचे प्रिय करण्या भावाने सारथीपणा घ्यावर ॥ २ ॥

पद ३ रे (केरवा, चाल - गजजल)

दे असा हा देवराया । जन्मजन्मी बंधुराया ॥ १ ॥
थोरवीला सोडुनीया । लाड आला हा कराया ॥ २ ॥
सारथी हा होवुनीया । या सुरानो ! या पहा या ॥ ३ ॥”

तेव्हां कंसाने उत्तर दिले, “देवकी, मला ही संधि मिळत आहे हें माझें भाग्य
फार थोर आहे म्हणून !

आर्या

भाता सिद्ध तुझा हा जें जें म्हणशील तें करायाला ।
भगिनी तुज सम कोठे वरचेवर लाभणार कंसाला ? ॥ १ ॥
माझ्याविण मंगलरथ हा नेइल कोण फार काळजिने ।
भगिनी प्रेम मिषाने आणविला हाथ काय काळ जिनं ॥ २ ॥”

असा हा वरातीचा कार्यक्रम ऐन रंगात आला असतांना एकदम अंतराळ कडाडले आणि आकाशवाणी झाली !

ओव्या

कडकडले दिल्मंडळ । दचकले सर्वं सुरासुर ।
सावरोनि रथाचे अश्ववर । कंस पाही अंतरिक्षीं ॥ ११ ॥
क्षणमात्र दिपविले नयन । प्रकाशमय करोनि नभोऽग्न ।
आकाश वाणी बोले कठिण । प्रियाप्रिय त्यावेळा ॥ २ ॥

इलोक

पार्थ प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीर वाक् ।
अस्यास्त्वामष्टमे गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध ॥ ३४ ॥

आर्या (पंत)

गर्भ इच्छा जो अष्टम तो काळ तुझार विनिश्चये जाण ।
मुर्द्दी ! सावध हो रे कंसा ! हरणार की तुझे प्राण ॥
कंस ऐकतच राहिला ! भांवावून गेला ! चित्तवृत्तीत एकदम फरक पडला !
प्रेम निधून गेले ! कोधानल भडकला.

इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसमः ।
भगिनीं हन्तुमारबुधः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ।

कंसाने भगिनीला केस धरून खाली खेचले ! आणि खड्ग घेऊन तिळा ठार करण्याचा त्यानें वेत केला ! श्रुति सांगते – “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।” मनुष्य केव्हां व कसा फिरेल याचा नेम नाही ।

पद ४ थे (दादरा - द्रुत)

रथाखाली मग तीस खेचुनिया । खड्ग घेवूनीया । धांवला वधाया ॥ धृ ॥
केस खेचुनी पाडि भूमिला । महाकाळ तो तिळा ।
जसा सर्ये कोपला । जीव ध्याया ॥ १ ॥

त्या वेळीं वसुदेव कंसाला म्हणाला, “कंसराया ! स्वीला ठार मारणे हे तुझ्या सारख्या भोजकुलोत्पन्न पुरुषाला शोभत नाहीं. त्यामुळे तुला कमीपणा येईल. आज ना उद्या केव्हां तरी मरण हें ठेवलेलेव आहे. तें कोणाला ही चुकत नाहीं”.

इलोक

मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ।
अद्य वाद्वशतान्ते वा मृत्युर्वं प्राणिनां ध्रुवः ॥ ३८ ॥

कंसाला त्याचे म्हणणे पटले नाहीं ! तेव्हां वसुदेव म्हणाला, “हिच्या पासून तुला भय नाही. हिच्या आठव्या मुलापासून भीति आहे तेव्हां हिची सर्व अपत्ये तुळ्या स्वाधीन करतो म्हणजे ज्ञाले.

श्लोक

न हृस्यास्ते भयं सौम्य यद्दि सहाऽशरीर वाक् ।
पुनान् सर्वपरिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ ५४ ॥ ”

आर्या (पंत)

वाटे कंसासि असें कीं इच्चे सर्व गर्भ मारोन ।
भग चिता काय ? खरे बदतो हा साधु मृत्यु वारीन ॥
यथाकाल वसुदेव-देवकीना पहिला पुत्र झाला. वसुदेवानें त्याला कंसाकडे नेले व त्याच्यापुढे त्याला ठेवले.

श्लोक

कीर्तिमंतं प्रथमजं कंसायानकदुष्टिः ।
अर्पयमास कृच्छ्रेण सोऽनृतादर्तिविव्वलः ॥ ५७ ॥
कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
प्रतियातु कुमारोऽयं नहृस्मादस्ति मे भयम् ।
अष्टमाशुद्धयोर्भान्त्मृत्युमें निश्चितः किल ॥ ६० ॥

कंस म्हणाला, “वसुदेवा ! तू आपले वचन खरें केलेस. याला परत घेऊन जा. आठवे अपत्य मला द्या म्हणजे ज्ञाले.”

आर्या (पंत)

वाणी मृषा न केली वसुदेवीं कंस यास्त्रव द्रवला ।
'द्या आठवाचि, हा न्या' ऐसे बोलोनि तो पद्धीं लवला ॥

मुलाला घेऊन वसुदेव वाड्याच्या बाहेर पडला, तितक्यांतच नारदमुनि तिकडे आलेले त्याने पाहिले. वंदन स्वीकार करून नारद म्हणाले, “वसुदेवा ! हें काय ? हें अपत्य - अन् तुं - अन् इकडे घेऊन आलास - अन् परत चाललास - हें काय गौडबंगाल आहे ?” वसुदेवाने सर्व सांगितले. तेव्हां नारद म्हणाले, “भाग्यवान तू ! कंसाच्या हापून हा मुलगा सुटला हें उत्तम ! पण काय होईल कुणास ठाळक ?” इतके वोलून कंसाच्या राजवाड्यात नारदमुनि शिरले. कंसाने त्यांचा सत्कार करून त्यांना आसनावर बसविले. इकडची तिकडची कांहीं प्रश्नोत्तरे ज्ञाल्यावर नारद म्हणाले, “कंसा ! वसुदेव मुलाला घेऊन आला काय न् गेला काय - काय आहे हे सर्व ?”

कंसानें सर्व सांगितले - “नारदमुने ! मिरवणूक निघाली होती तेव्हां आकाश-वाणी झाली. तो भयंकर प्रसंग अजून मला आठवत आहे. देवकीचा आठवा गर्भ

माझा कर्दनकाळ आहे असें ती बोलली. तेव्हां मी देवकीचे सर्व गर्भ ठार करण्याचा वेत केला. वसुदेवानें प्रथमपुढ आणला होता. मला वाटले विनाकारण याला कां मारावे? आठवा पुढ माझा शत्रु! दया आली आणि मी तो वसुदेवाला परत दिला!”

नारद म्हणाले, “कंसा, हीच चूक ज्ञाली! अरे आठवा गर्भ खरा, पण तो आठवा पहिला मानल्यास पहिला आठवा होईल. वध बुवा! देव मोठे लबाड असतात. याला जिवंत सोडणे हेच अनर्थकारक ठरेल.”

कंसाचे शंभर अपराध व्हावेत म्हणून नारदानी ही कळ लावली! अर्ध्यं रस्त्यावरूनच पुन्हा वसुदेवाला परत आणले व कंसानें हा हा म्हणता त्या बालकाचा चुराडा केला!

त्या आधींचा संवाद जो झाला त्याचा सारांश असा:— नारद कंसास म्हणतात:—

पद ५ वें (धुमाळी)

कां विचार तुज पासुनि सुटला ॥ धू ॥

रंगीं नटला, मानसि चिटला, घोग हि तुटला, कापीं किटला ॥ १ ॥

अजि कंस विलासवरि चढला । मृत्यु विसरला,

मोहुनि गेला, पाय घसरला, विषयीं रमला ॥ २ ॥

मग कोण तयाला जर्ग नमला? मानव हसला,

ठाकी कुरशला, ऐसा कैसा नृपती सजला ॥ ३ ॥

कंस म्हणाला, “मुनिवर्य! आपणाला भीति वाटते माझी! पण माझे सामर्थ्ये अफाट आहे. कोण मारणार मला?

पद ६ वें (झंपा)

कोण मारिल मला मौनिवर या जर्नी । उप्रेनासही ठेविले बंधनी ।

झवशुर मम अग्रणी, अनुपमा वाहिनी ॥ २ ॥

नारद म्हणाले, “ते खरे आहे! पण मी सांगतो तें कधी ही खोटे होणार नाहीं! आकाशवाणी विफल करण्यासाठीं एक ही मुलगा जिवंत ठेबू नकोस! त्यातून तुझी मर्जी!”

कंसानें पहिले अपत्य ठार केले हें मागें सांगितलेच आहे.

नारदाच्या भाषणाचा परिणाम भर्यकर झाला. आणि कंसानें वसुदेव देवकींना कारागृहांत नेऊन ठेवले.

इतिहास

देवकीं बसुदेवं च निगृह्य निगड़गृहे ।
जातं जातमहन्युवं तयोरजनयंकया ॥ ६६ ॥
मातरं पितरं भ्रातृन् सर्वाश्च सुहृदस्तथा ।
घनन्ति ह्यसुतृपो लुध्या राजानः प्रायशो भुवि ॥ ६८ ॥
उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।
स्वयं निगृह्य दुभुजे शूरसेनान् महाबलः ॥ ६९ ॥

एका पाठोपाठ एक अशा सहा मुलाना कंसानें ठार केले । सातवेषणी देवकीचा गर्भ गळाला अशी आवई उठविली आणि झालेला मुलगा नंदगृहीं असलेल्या रोहिणीच्या शुद्धांत नेऊन ठेवला.

हा सर्व प्रकार जीव घेणाराच होता. देवकीला अत्यंत वाईट वाटले.

आठव्या गोदरपणीं तिळा झालेल्या मनोयातना किती वणाव्या ? ती म्हणते –

पद ७ वें (चाल - पङ्कला अभिमन्यु)

देव दारण ! दारण देव फार । कोषला ईश्वर भजवर ॥ १ ॥
पूर्वजस्मीला, जस्मीला पाप केलं । भरेण आज असं आलं ॥ २ ॥
लाडक बाळ, बाई माळं तान्हं बाल । घेऊनी गेला ग काळ ॥ ३ ॥
डोलचा देखत देखत केलं ठार । चहुकडं रक्ताचो धार ॥ ४ ॥
उदरि नऊ मास । नऊ मास वाढविलं । परिकाळातं बाल नेलं ॥ ५ ॥
एक ना दोन सहा मुलं केली ठार । जीव बाई झाला वेजार ॥ ६ ॥
प्राण जाईना । जाइना कसा प्राण । चालल देहाचं भान ॥ ७ ॥

कंसाच्या भीतीने यादव मंडळी मथुरा सोडून देशोधडीला गेली. कंसाच्या प्रलंब, बक, पूतना, चाणूर, तुणावर्त, अधासुर, अरिट, द्विविद, केशी, थेनुक, बाणासुर, भौमासुर वगीरेच्या भीतीने यादव कुह, पांचाळ, केकय, शात्रु, विदर्भ, निषध, चिदेह कोसल इत्यादि देशांत निघून गेले.

इकडे देवलोकी विष्णुदेव अवतार घेण्यासाठी सउज झाले. विष्णु नागला म्हणाले, “रामावतारांत मी राम झालो. आणि तुम्ही लक्ष्मण झालांत. आतां तुम्ही बडील वंदु होऊन वलराम नांवानें प्रसिद्ध व्हावें. मी धाकटा भाऊ कृष्ण होईन.”

इकडे देवकी आठव्या वेळीं गर्भवाती झाली तेच्छां कंसाला जास्तच भीति वाढू लागली. त्याला सर्वं आपला शतूच दिसू लागला. त्याने सर्वं अत्यंत कडक बंदोवस्त केला. कारागृहावर सक्त पहारा बसविला.

आर्या (पंत)

यज्ञपति प्रभु योदी येतो बहु तेज वेदकोस घडे ।

आला विष्णु असा तो कंस मनी तर्क कहनि फार कडे ॥ ४४ ॥

‘नवहते तेज असे या मागे मारीन तरि महायाप ।

काय करू ?’ कंस म्हणे ‘शिरला सदनांत दुखचिला साप’ ॥ ४५ ॥

नऊ मास पूर्ण झाले. कारागारांतच अपत्य जन्मले तों चमल्कार दिसला. साक्षात् विष्णुभगवान् शंखचक्र गदा पद्म वेऊन पुढे बाल रूपाने उभे राहिले. वसुदेवास त्यानी सांगितले, “मी अवतरलो आहे. पण मला मानवासारखेच बागावयाचे आहे. दुष्टांचा नाश करण आणि सज्जनांचं रक्षण करण हेच माझे कार्य. म्हणून याच रूपांत मला वावरता येत नाही.

म्हणून मी पुन्हा बालक होत आहे. बालकाप्रमाणेच मला वाढवावे. वसुदेवा ! आतां मला लगेच येथून हालीव. एका पाटीत ठेवून मला यमुनेपलीकडे वेऊन जा. यमुनेला उत्तार होईल. शेष ताग माझ्या मस्तकावर फणा धरील. पर्जन्य सारखा पडत राहील. कारागारांची कुलप आपोआप निघतील आणि दारे उघडली जातील. यमुनेपलीकडे गोकुळांत मला ने. तेथे नंदाची पत्नी यशोदा याच वेळी प्रसूत झाली असेल. तिच्यापुढे मला ठेव, व तिला झालेली मुलगी इकडे घेऊन ये, आणि कंसाला नेऊन दे. मग पहा काय होते ले !”

पुन्हां विष्णु अपत्यरूपाने शोभू लागले. ठरल्याप्रमाणे वसुदेवाने भगवांताला टोपलीत धालून कारागारा बाहेर नेले. यमुनेला उत्तार झाला आणि गोकुळांत नंदगृहीं गमन केले. तेथे त्या बालकाला यशोदेच्या कुणीत ठेवून तिच्या मुलीला घेऊन वसुदेव झटकन् परत फिरला. त्या मुलीला कंसाकडे घेऊन गेला. कंसाने मुलीला पाहिले. त्याला मोठे आश्चर्य वाटले. आठवा मुलगा नाहीं. त्या ऐवजी मुलगी कशी झाली ? पण त्याला वाटले. देव लबाड असतात. तिलाहि मारून टाकावे म्हणून त्याने त्या मुलीला दोन्ही हातांत घेऊन ताडकन् जमिनीवर आढळले.

कंस म्हणतो

साकी

जरि तुं कन्या तरि कां तुजला जीवदान मी द्यावे ?

कां सूझाने जाणत असतां अहिला कवटाळावे ।

म्हणुनी फेकुनिया । आता धाडिन यम निल्या ॥ १ ॥

त्या मुलीला आपटल्यावर लगेच ती कन्या महामाया ताडकन् अंतरिक्षांत निघून गेली. जातां जातां म्हणते — .

पद ८ वें (झंपा)

ठार मज मारण्या यत्न जरि हा तुझा । यश न येई तुला कंसराया ॥ ४ ॥

चालले ही पहा मी तुझ्या हातुनी । शाप तुज देऊनी घोर राया ॥ १ ॥

शत्रु तव बाढतो अन्य जागो पहा । कंठ तव दावनी प्राण ध्याया ॥ २ ॥

महामाया आदिशक्ति शाप देऊन निघून गेली ! कंस अत्यंत कोधाविष्ट झाला-

इकडे नंद गूँहीं आनंदी आनंद झाला. वसुदेवाने यशोदेषुहे पुत्र ठेवला होता
याची कोणालाच कल्पना नव्हती. पुत्र रत्न पाहून तिलाही अत्यानंद झाला होता.
सर्व गोकुळ आनंदाने बेहोष झाले होते. ही गोष्ट श्रावण वद्य अष्टमीला मध्यरात्री
घडून आली होती.

पद ९ वें (मालकंस)

प्रगट भयो भगवान् प्रभुजी । नंदजीके घर नौबत बाजे ।

दाढ़ मृदंग और तान ॥ प्रभुजी ॥

सबहि राजे मिलने आये छांड गथे अभिमान ।

मिरा कहे प्रभु गिरिधर नागर निशिदिनी धरिजे ध्यान ॥ प्रभुजी ॥

गोपाळ कृष्ण महाराज की जय !

पाठ्या - पद १० वे

बाढा, जो जो रे जन रमणा । देवकिच्या नंदना । बाढा जो जो रे ॥

जगता आधार, निर्धार, राहती लोक अपार । पाहुनिया तुजला ।

द्रज रमला । गोपांचा चिर काळ ॥ बाढा० ॥

कंस वधासाठी । अवतार । हेच असावे सार ।

जीवित कायचि । संतांचे । असुचा कार्य निधान ॥ बाढा० ॥

अर्जुन नरबीर । गोपाढा बळि पडला मोहाला ।

सांगुनि गीतेला, चित्ताला दिधली स्थिरता सारी ॥ बाढा० ॥

अज्ञानी पडला, जन सगढा, मोहातचि गुरफटला ।

दुर्व्यसनी रमला । युद्धराया, मुक्त कराया या या ॥ बाढा० ॥

पाच प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे

— डॉ. माधवराव दाभाडे ए.ए.पी.एच.डी., उज्जियनी.

प्रश्न दुसरा : देव कोठे आहे?

आपला दुसरा प्रश्न असा की देव कोठे आहे? खरे म्हणजे या प्रश्नाचे उत्तर ‘देव आहे का?’ या पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरात आलेले आहे. या बाबतीत संतांनी स्पष्ट शब्दांत संगितले आहे की देवाने हे विश्व व्यापिले आहे. तो सर्वांच्या अंतर्यामी आहे. म्हणजे देव आपल्या अंतःकरणांतही आहे. म्हणूनच देवाला आपण कोठे शोधावे? अर्थातच अंतःकरणात. वरोवरच आहे. देव जर आपल्या अंतःकरणातही आहे तर तो आपल्याला वाहेर भेटण्यापूर्वी अंतःकरणातच अमोदर भेटेल. नाही का? असे असतांना आपण त्याच्या शोधासाठी सारी पृथ्वी पालवी बातली तरी त्याचा काय उपयोग! यास्तव त्या भगवंताला शोधण्यासाठी आपले अंतःकरण हेच ठिकाण आपल्या जास्त जवळवे आणि आपल्याला जास्तीतजास्त सोयीचे असे आहे.

संत तुकाराम महाराज एका अभंगात म्हणतात —

देही असोनीया देव। वृथा फिरतो निर्देव ॥ १ ॥

देव आहे अंतर्यामी। व्यर्थ हिडे तीर्थामी ॥ २ ॥

नाभी मूळावे कस्तुरी। व्यर्थ हिडे वनांतरी ॥ ३ ॥

सालरेचे ऊस मूळ। तैसा देही दिसे देव ॥ ४ ॥

दुधी असता नवतीत। नेणे तशाचे मथोत ॥ ५ ॥

तुका सांगे मूढ जना। देही देव का पहाना ॥ ६ ॥

“हे लोक हो! देव हा तुमच्या अंतःकरणातच आहे. त्या भगवंताला तुम्ही तेथेच शोधा. त्या विद्युताला शोधण्यासाठी तुम्ही इकडेतिकडे का हिडता? कारण इश्वर आपल्या अंतःकरणात वास करीत असतो. त्या जगदीश्वराला तेथे न शोधता त्याच्या भेटीसाठी या तीर्थाच्या गावी जा आणि त्या तीर्थाला भेट दे, असे करण्यात काय अर्थ आहे? आणि तीर्थाच्या ठिकाणी जाऊन तरी पांडुरंग कसा भेटार? हरिणाच्या नाभीत कलतुरी असते. परंतु त्या सुगंधाचा शोध घेण्यासाठी तो मूळ सारखा वणवणवणवण अरण्यात हिडत असतो. कारण सुगंध आपल्या वेंदीतच साठबलेला आहे, हे त्या हरिणाला ठाऊक नसते. उसापासून खाखर तयार होते, दुधापासून दही वनते आणि दहापासून लोणी वनते. म्हणजे दुधातच लोणी वनण्याचे सामर्थ्य असते. हे मर्म आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. त्याच प्रमाणे देवाला आपण आपल्या देहातच शोधावयचे आहे हे मर्मही आपण ओळखले पाहिजे. ही महत्वाची गोष्ट जर आपण ध्यानात धरली नाही तर आपण अडाणीच राहू. या साठी हे लोक हो! तुम्ही भगवंताला तुमच्या अंतःकरणातच शोधा.”

पुष्कळ वेळा आमच्या मनात असा विचार येतो की या आपल्या अफाट देशात काईमीर पासून तर कन्याकुमारी पर्यंत आणि कच्छपासून तर कलकत्त्यापर्यंत पसरलेल्या विशाल भू भागात आजवर अनेक संत होउन बेलेत. तरीमुद्धा शैक्षणिक, सामाजिक-धर्मिक, राजकीय किंवा आर्थिक अशी कोणत्याच तन्हेची आमची उन्नती झाली नाही. उलट वरीच वर्षे आम्ही गुलाम ज्ञाल्यामुळे आम्ही स्वत्त्व विसरलो. आणि आज तर पाण्यात्यांचे अनुकरण करण्यातच भूषण मानीत आहोत. परंतु आम्ही निराशावाढी नाही. फार प्राचीनकाळी सर्वतन्हेची सुबत्ता असतांना आपल्या ऋषिमुनींनी जे चित्तन मनन केले आणि जे विचार त्यांनी मांडलेत ते खरोखरच आपल्याला आज पेलण्यासारखे नाहीत. कारण त्या ऋषिमुनींचे विचार आणि आचार (म्हणजे कृती) या दोन्ही गोष्टी एकमेकींना पूरक होत्या.

त्या ऋषिमुनींची परंपरा या देशात जर कुणी टिकवून धरली असेल तर ती संतांनीच होय. संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम आणि संत रामदास यांनी महाराष्ट्रात ही वेदवाणी आपल्या अभंगांनी लोकप्रिय केली. तसेच उत्तर हिंदुस्थानांत संत नामदेव, संत कबीर, संत गुरुनानक, संत सूरदास, संत तुलसीदास, संत रोहिदास, संत मीराबाई, संत नरसी मेहता आणि इतर अनेक अशा संतांनी हे संत रोहिदास, संत मीराबाई, संत नरसी मेहता आणि इतर अनेक अशा संतांनी हे वेदवाणीच्या प्रचाराचे कार्य केले. संत साईबाबा हेही या पैकीच होत. त्या प्रमाणे आपल्या भारतातील चवदा भाषेतील व इतर बोल-भाषेतील अनेक संतांनी हे कार्य केले. गुलाब, भोगरा, जाईजुई इत्यादी अनेक सुगंधित आणि ताज्या टवटबीत फुलांचा हार सरस्वतीच्या गळधात शोभून दिसतो. त्या प्रमाणे देवगवेगांचा भाषेतील संतवाणी ही वेदवाणीची शिकवण देत असते. शिखांचे संत गुरु नानक यांनी देवाला शोधण्या विषयीचा विचार किती समर्पक भाषेत मांडला आहे तो पहा -

काहे रे बन खोजन जाई ?

सर्व निवासी सदा अलोपा तोहे संग समाई - ॥ ४२. ॥

पुष्प मध्य जिमी बास बसत है, मुकुर मैंह जैसे छायी ।

तंसेही हरी बसे निरंतर घट्टी खोजो भाई - ॥ १ ॥

बाहर भीतर एकही जानो, यह गुरु ज्ञान बताई ।

कहे नानक बिना आपही चिन्हे, मिटे न ध्रम की काई ॥ २ ॥

संत गुरु नानक सांगतात की तुम्ही ईश्वराला शोधायला अरण्यात का जाता ? फुलात सुगंध असतो. आरशात आपले प्रतिविव दिसते. त्या प्रमाणे ईश्वरही आपल्या जवळच असतो. त्याला आपण आपेल्यांच अंतःकरणात शोधायला पाहिजे. त्या शिवाय आपल्या मनातली काई म्हणजे शेवाळरपी मलिनता जाणार नाही. आणि देवांचे खरे स्वरूप आपण स्वतः प्रयत्न केल्याशिवाय आपल्याला समजणार नाही.

अर्थातच हे ज्ञान आपल्याला गुरुजवळून प्राप्त होऊ शकते. म्हणून आपण सद्गुरुला शरण जावे.

स्वामी विवेकानंद (नरेन्द्र) यांना देवाच्या भेटीची तळमळ लागली होती. — ते स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांच्या जवळ गेले आणि म्हणाले,

“महाराज ! मला ईश्वराला पाहायचं आहे. आपण दाखवू शकाल का ?”

हे ऐकून स्वामी विवेकानंदाकडे पहातापहाता आपल्याला पाहिजे तसा शिष्य भेटला यामुळे आनंदित होऊन स्वामी रामकृष्ण परमहंस म्हणाले,

“होय, मी दाखवू शकेन !”

“केव्हा ?”

“आत्ताच !”

“दाखवा तर मग !”

“हे आपण इथं बसलो आहोत. हा माझ्यासमोर एक तांब्या आहे. त्याच्याकडे नीट पाहा !”

“होय पाहिलं !”

“नीट निरखून पाहिलं ?”

“होय, अगदी निरखून पाहिलं !”

“ठीक आहे तर मग ! आजचा पाठ आताच संपला. उद्या आपण याच ठिकाणी थाच तांब्याला याच वेळी पुन्हा पाहू !”

त्यामुळे विवेकानंदाचा थोडा हिरमोड झाला. “स्वामी रामकृष्ण परमहंस हेच तुझं समाधान करतील !” असं विवेकानंदानी अनेकांच्या तोङून एकलं होतं. म्हणून ते गप्प वसले. परंतु सबंध रात्रभर त्यांच्या डोळ्याला डोळा लागला नाही. रात्र केव्हा संपते आणि दिवस केव्हा उजाडतो असे त्यांना ज्ञाले होते. ‘त्याच लोटच्याला त्याच ठिकाणी अन् त्याच वेळी पुन्हा पाह्याला स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांनी का वरं सांगितलं असेल ?’ हा प्रश्न त्यांच्या भनात हजारदा आला होता. परंतु या प्रश्नाचे उत्तर त्यांना मिळाले नव्हते.

दुसरा दिवस उजाडला. आणि ठरलेल्या वेळी, ठरलेल्या ठिकाणी आणि त्या ठरलेल्या लोटच्याजवळ ते गुरुशिष्य एकमेका समोर बसले. तेव्हा शिष्याने विचारले.

“दाखवा मला परमेश्वर !”

“होय, दाखवितो. पण अगोदर त्या कालच्याच तांब्याकडे पुन्हा पहा ! अगदी चांगलं निरखून पहा !”

स्वामी विवेकानंदानी चांगले निरखून पाहिले आणि उत्तर दिलं,

“महाराज ! या लोटच्याकडे पाहून पाहून किती पाहायचं ?”

“बरं ! या लोटच्याकडे पाहून काय वाटलं ते तरी सांग !”

“महाराज ! तांब्या तर तोच आहे. परंतु हा तांब्या काल जसा चक्रचकीत

दिसत होता, तसा तो आज दिसत नाही. धूळ बसल्यामुळे किंवित् काळबंडलया-सारखा वाटो ! ”

“शाव्वास, नरेच्छ ! मला पाहिजे तसा शिष्य तू आज भेटलास. बेटा ! मनाचंही असंच आहे. भक्ती, ज्ञान आणि सेवा यांच्या योगानें मनुष्यानं हररोज आपलं मन घासूनपुसून स्वच्छ केलं की परमेश्वराचं दर्शन आपल्याला आपल्या अंतःकरणातंच घडत. जसं काल तुझ्यां प्रतिबिब त्या तांद्यात तुला दिसलं होतं त्या प्रभाण ! आणि मग ईश्वराचा शोध वाहेर करावा लागत नाही. मनुष्य अंतर्भुक्त बनतो. भक्ती, ज्ञान आणि सेवा करायला तो सतत उत्साह असतो. आणि आपली तळमळ जवरदस्त असली तर भगवंत फारच लौकर आपल्या हृदयरूपी कमलात येऊन राहू लागतात. आणि फुलाचा सुगंध जसा आपोआप दरवळतो त्या प्रभाण त्या विश्वव्यापी परमेश्वराचे दर्शन आपल्याला आपल्या आत घडत. य साठी मनाला घासूनपुसून स्वच्छ कर्स करायचं हे मी तुला सांगेन. त्या साठी तुला मजजवळ थांबलं पाहिजे. मी सांगेन त्या प्रभाण -----”

हे ऐकत असतांना स्वामी विवेकानंद यांच्या डोळ्यात आनंदाशू आपोआपच गोळा झाले आणि ते त्यांच्या गालावरून ओघळू लागले. त्यांनी चटकन उठून स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांच्या चरणावर आपलं मस्तक ठेवलं, आणि गुरुचरणावर प्रेमाश्रूनी सिचन केलं. धन्य ते सद्गुरु आणि धन्य त्यांचा तो सतुशिष्य !

परंतु आपल्या देहातच देवाला कसे शोधायचे ? भक्ती, ज्ञान आणि सेवा यांनी आपल्या मनाला भारून टाकायचे म्हणजे तरी काय करायचे ? भक्ती कशी करायची? ज्ञान कसे मिळायायचे ? सेवा तरी कुणाची आणि कशी करायची ?

या साठीच सद्गुरुला आपण शरण जावे असे सर्व संतांनी सांगितले. आहे. संत तुकाराम महाराज आपला अनुभव सांगतात –

सद्गुरुस्याये कृपा मज केली, परी नाही घंडली सेवा काही ॥ १ ॥

सापडविले वाढे जाता गंगा स्नाना, मस्तकी हा जाणा ठेविला कर ॥ २ ॥

भोजना मागती तूप पावशेर, पडिला विसर स्वप्नामार्जी ॥ ३ ॥

उपजला काही कळ्ये अंतराय, म्हणोनीया काय त्वरा झाली ॥ ४ ॥

राधव चैतन्य केशव चैतन्य, सांगितली खूण मालिकेची ॥ ५ ॥

बाबाजी आपुले सांगितले नाव, मंत्र दिला ‘रामकृष्णहरी’ ॥ ६ ॥

माघ शुद्ध दशमी पाहुनी गुह्यावर, केला अंगिकार तुका म्हणे ॥ ७ ॥

संत तुकोवा संगतात की माझ्या सद्गुरुंनी कृपावत होऊन मला स्वप्नात दर्शन दिले. माझ्या मस्तकावर हात ठेवला. आपली परंपरा सांगितली. आपले नाव बाबाजी चैतन्य असे सांगितले, आणि ‘रामकृष्ण हरी’ ही मंत्र साधना करण्याचा उपदेश केला.

परंतु सध्याच्या युगात आपण कुठले इतके भाग्यवान की आपल्यालाही सद्गुरु लेटणार? मग आपण काय करावे? आपली भीती कशी जाणार? आणि आपण द्यगुरु महणून एखाद्याला बंदन करायला जावे तर तो भोंदू साधू असण्याचीच जास्त शक्यता. आणि आजकाल पोटभरु कीर्तनकारांचा आणि भजन करणाऱ्यांचा एवढा सुळसुळाट झाला आहे की खरा सद्गुरु भेटणे फारच अठिण झाले आहे. त्यामुळे कीर्तनसंस्थेलाच उलट काळिमा आलेला आहे. यामुळे बहुसंख्य लोकांचा सध्याच्या साधुसंत म्हणविणाऱ्या गुरुवर विलकुल विश्वास नाही. कीर्तन आणि भजन म्हटले की त्यांच्या कपाळाला आठड्या पडतात.

बरे, कुणाऱ्या सांगण्यावरून एखाद्या साधूकडे आपण गेलोच तर 'आपण लुवाडले तर नाही ना जाणार?' हा प्रश्न हजार बेळा आपल्या मनात येतो. त्यामुळे पुष्कळ बेळा आपण भले ति आपला संसार भला असे आपल्याला वाटते. तरीहि 'आपण कोण आहोत? आपणाला द्यहज्ञान प्राप्त होईल का?' हे सगळे संत इतक्या जिन्हांच्याने भगवंताविषयी सांगतात से खरे असेल का? पण खोटे तरी कसे असेल? आणि ह्या सर्व संतांचे अभंग आपण केव्हा वाचणार? आणि सध्याच्या धक्काधकीच्या मामल्यात पोट भरताभरताच तर नाकी नव येत आहेत. मग अध्यात्मज्ञान मिळवायला फुरसत आहे कुणाला? पण असे असले तरीसुद्धा एखाद्याने आपल्याला अद्यात्म ज्ञानाचा विश्वासनीय सोपा मार्ग दाखवला तर किती बरे होईल?

असे एक ना दोन हजारो प्रश्न आपल्याला भुंग्याप्रमाणे सतावीत असतात. कदाचित असेही असेल की आपल्या हजारो वर्षापूर्वीच्या पूर्वजांनी, म्हणजे कृष्णांनी, अध्यात्मज्ञानाचे अमृत चाखल्यामुळे आणि संतवाणीच्या रूपाने ते अजूनही आपल्या जवळ असल्यामुळे अध्यात्मज्ञानाची जिज्ञासा आपण सोडून द्यायची म्हटली तरी आपल्याला सोडता येत नाही. आणि ही खरोखरच मोठी अभिमानास्पद अशी गोष्ट आहे असे आम्हाला वाटते.

(अपूर्ण)

पू. श्रीदत्ताबाळ

(अॉगस्ट अंकावरुन चालू)

विज्ञान

‘विज्ञान हे अध्यात्माचे जुळे बांधव आहे आणि आधुनिक विज्ञानाची भरारी ही आध्यात्मिक दृष्टिकोनास पोषक आहे. आता एक अशी वेळ येऊन राहिली आहे की जीवनाची निरनिराळी असे ही एकाच एकतेची निरनिराळ्या परिमाणावरची प्रत्यंतरे आहेत असे दाखवून देईल’ अशी श्रीदत्ताबाळांची धारणा आहे. त्याना वाटे की, आईनस्टाईनचा क्षेत्रिकिंवा अंतःस्फूर्तीचिंह महान चिन्ह आहे; कारण तो सिद्धांत सूक्ष्म आणि स्थूल याना जोडणारा सोपान आहे. शास्त्रज्ञानी सुद्धा शास्त्रीय अंध श्रद्धेचा (Superstition of science) वापर करू नये.

मानवाने चंद्रावर पहिले पाऊळ टाकले या चंद्रविजयावद्दूल श्रीदत्ताबाळांची प्रतिक्रिया जाणून वेण्यास आम्ही उत्सुक होतो. ते म्हणाले “चंद्रविजय हा मानवाच्या आध्यात्मिक वस्तीचा फार मोठा विजय आहे. अंतराळावरचे स्वामित्व हा मानवाचा नुसता भौतिकच नव्हे तर आध्यात्मिक उत्कौटीतला फार मोठा टप्पा आहे. नव्या युगाची हा अंतराळ विजय ही नांदीच आहे.”

एकदा संघटनेच्या एका सदस्याला ते म्हणाले, “तुम्हाला माहीत आहे का सूर्य किऱणाच्या उगमाशी काय आहे ते? काय विद्युत् चुबकीय लहरी? काय हैंडोजन वापुचे सतत होणारे स्फोट? ते सारे कदाचित तेथे असेल. परंतु मला मात्र असे प्रतीत होते की, भगवंताचे सृष्टीविषयक असणारे दिव्य प्रेमच त्यातून प्रक्षेपित होते.”

साधनाभ्यास म्हणून वक्षावर, रोपटचावर, मानवावर, जडवस्तूवर एकाग्रतीत असे प्रेमप्रक्षेपण करण्यास ती सांगतात. हे सांगताना ते असेही म्हणतोल ‘हे पहा! मी सांगतो म्हणून तुम्ही माझा संदेश स्वीकारा असे मी सांगत नाही. तो संदेश हृदयकरणीनी ऐका! बुद्धीवर घासून घ्या आणि त्याहीपुढे जाऊन अंतःस्फूर्तीचा मार्गोवा घ्या.’’ असे सांगण्याचे कारण म्हणजे बुद्धिनिष्ठ्या हे अंतःस्फूर्तीचे वकी-भवन (Rationality is the refraction of Intuition) आहे हे ते चांगले जाणतात. बुद्धीची मर्यादाही ते औलखतात. प्रेम प्रक्षेपणाचा वृक्षांच्या, रोपांच्या वाढीवर होणारा परिणाम तर त्यांच्या सहवासात मी अनेकवेळा पाहिला आहे

दुःखनिवारण

कांहीं वर्षपूर्वी घडलेली घटना आहे ही! श्रीदत्ताबाळांच्याकडे एक साधक आला. त्याच्या पत्नीचे निधन झाले होते. रात्रंदिवस तो तळमळत होता. तो श्रीदत्ताबाळांच्या सम्मोर येऊन बसला. ती सायंकाळी वेळ होती. श्रीदत्ताबाळांच्याकडून सांख्यनाचे शब्द येत नव्हते. दोधामध्ये एक मुख्यता धनीभूत झाली होती. पाहता पाहता श्रीदत्ताबाळांना जाणवले की, त्यांच्यातून एक प्रेमप्रवाह धनीभूत होऊन

बाहेर पडू इच्छितो आहे आणि जणू तो त्या साधकाच्या हृदयस्थानी स्पर्श करण्यास श्रीदत्तावाळाना सुन्दरीत आहे. त्यानी स्पर्श केला. त्याना प्रतीतीला आले कीं, हळूहळू आपल्यातून कांही तरी सहजरीत्या प्रक्षेपले जात आहे व त्या हुळी साधकाच्या होरपळेल्या हृदयात शिरून शांतीचा गारवा निर्माण होत आहे.

तो साधक दुसऱ्या दिवशी आला आणि श्रीदत्तावाळाना सांगू लागला कीं, तुमच्या स्पर्शाति माझे दुःख जणू शोषले गेले. अगदी स्थिर व शांत वाटते. माझ्यावरचे फार मोठे वजन जणू नाहीसे ज्ञाले.

श्रीदत्तावाळ म्हणतात—“आपल्यातील प्रेम अशी दुःखे शोषून घेते. तुम्हीही हे करू शकाल! अशा प्रकारच्या निःस्तव्यतेतून सांत्वन देण्याचे सामर्थ्य तुम्हालाही प्राप्त होईल. फक्त इतकेच जाणून घ्या कीं, तुमचे ज्योतिर्मय अस्तित्व हे भगवताचेच लहानसे स्वरूप आहे व त्या परम करुणामय भगवंताकडून जसे प्रेम सातत्याने प्रक्षेपले जाते तसेच तुमच्या अणुरेणुवाटे प्रक्षेपिले गेले पाहिजे.”

उत्क्रांति

उत्क्रांति म्हणजे भगवंताकडे सतत व्यापक होत जाणारी महान प्रार्थनाच आहे व याच आंतरिक, नैसर्गिक प्रार्थनेशी हृदय, मन स्तव्य करून साद घालणे म्हणजेच खरी प्रार्थना करणे होय!

तुमच्या अंतरंगातील महान सामर्थ्याचे व दिव्य प्रेमाचे भांडार उघडण्याचे सामर्थ्य केवळ प्रार्थनेत आहे. भगवान तुमच्या प्रार्थनेवाटे प्रगट होणारा रव तुमच्यातल्या नीरवतेत ऐकतात अशी धारणा ठेऊन प्रार्थना करा! विशेषतः निद्राधीन होण्यापूर्वी तळमळीने प्रार्थना करा!

वैयक्तिक प्रार्थनेप्रमाणे सामुदायिक प्रार्थनेला देखील श्रीदत्तावाळ महत्व देतात. संघटित प्रयत्नांचा अधिक सखोल आणि व्यापक प्रभाव पडतो. या इटिकोनातून सामुदायिक प्रार्थनेचा नवा उपक्रम त्यानी सर्व धर्मीयांच्यामध्ये सुरु केला आहे. हजारो स्त्रीपुरुष या कार्यक्रमास एकितित येतात व सामुदायिक प्रार्थना करतात.

भारत

श्रीदत्तावाळानी साऱ्या भारतभर प्रवास केला. त्यांची अशी धारणा आहे कीं, “हिमालयापासून कन्याकुमारी, अंदमान, निकोबारपर्यंत पसरलेला भारत हा केवळ अनेक व्यक्तींचा समूह नाही वा सीमानी वांश्ली येलेली ती एक भूमि नाही, तर तो एक विराट पुरुष आहे. हा विराट पुरुष एका विशिष्ट उद्देशाने अनंताने घडविला आहे.”

आज एक क्रांति घडून राहिली आहे. मानवी चेतनेच्या राज्यातील ही क्रांति आहे, अशी त्यांची अंतःस्फूर्त खाली आहे. ते म्हणतात, “मानवी चेतना सूक्ष्माधिष्ठित होत आहे व हे होत असतांना आगगडीचे रुळ बदलताना होणाऱ्या आवाजा-

प्रभांगे खडखडाट हा होणारच व समस्या निर्माण होणारच ! जेव्हां तुमच्यापुढे चेतनेची नवनवी दाळने ठळकरीत्या प्रतीत होत जातील तसेतसे बाह्य संग्राम आपोआप शमत जातील. आजचा कवांटम सिद्धांत, नवकला, अतिमानस शास्त्र ही सारी चेतनेच्या नवजागरणाची सुचिन्हे आहेत.”

श्रीदत्तबाल भारताच्या भवितव्यतेबद्दल आशावादी आहेत. ते म्हणतात, “एका नव्या दैदोष्यमान अशा युगाची भारत तयारी करीत आहे. जण येथला कण नि कण दिव्य भविष्याची प्रतीक्षा करीत आहे.” भारताची भवितव्यता वर्णन करण्यास माझ्याजवळ शट्ट नाहीत. आहेत फक्त तीव्र संवेदना ! ह्याच संवेदना पुन्हुन्हा मला सांगतात की, वैभवाचे दिवस येत आहेत. पूर्वीचे वैभवाचे दिवस परत येत आहेत असे नाही तर पूर्वी कधीहि प्राप्त न झालेले असे भौतिक व आध्यात्मिक वैभव या भूमीस पुन्हा लाभत आहे. ते दिवस येत आहेत. भारत ही जगाची आशा आहे जगाचे आध्यात्मिक नव्हे, भौतिक अस्तित्वही भारताच्या जगण्यावर अवलंबून आहे.

अतींद्रिय शक्ती

एकाग्रतेने रोखून पाहिले असता डोळांतून कांही अदृश्य शक्ती निघून त्या विद्युतदर्शकावर (Electroscope) परिणाम करू शकतात हे डॉ. रसेने सिद्ध केले आहे. अशा अदृश्य शक्तीने जड वस्तु हलविण्याचा (Telecinesis) चमत्कार रशियासारख्या साम्यवादी देशातील एक महिला नेली मिखालोवा करीत आहे. कांहीं शास्त्रज्ञांचे लक्ष ह्या चमत्कारिक घटनेने वेधून घेतले आहे. जण एक आश्चर्याची लाटच सर्वत्र उसळली आहे. अशाच कांही अतींद्रिय शक्ती प्राप्त असलेले परंतु तिचे प्रसिद्धीसाठी भांडवल न करणाऱ्या श्रीदत्तबालांच्याकडे त्यांच्या सर्वकष प्रतिमेने दिपून आकर्षित होणारे शेकडो लोक आहेत. जड वस्तु हलविण्याचे त्यांचे शेकडो प्रयोग कोल्हापुरातस्या अनेक सुशिक्षितांनी, आस्तिक, भास्तिकानीही पाहिले आहेत. अशा प्रयोगावावत श्रीदत्तबाल कठाकाने सांगतात की, “या गोष्टी अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाच्या आहेत. ही कांही फार मोठी सिद्धी नाही. इच्छाशक्तीच्या प्रक्षेपणाचा एक लहानसा परिणाम आहे हा !”

श्रीदत्तबाल आपल्या शक्तीविषयी बोलताना म्हणतात की, “विशिष्ट प्रकारच्या धारणाध्यानातून ही शक्ती प्राप्त होऊ शकते. शरीरांतून सतत प्रवाहित होणाऱ्या प्राणप्रवाहाना जर तुम्ही संयमित करू शकाल तर फक्त तीन ते चार महिन्याच्या अवधीत ही शक्ति तुम्हालाहि प्राप्त होईल.”

असे प्रयोग करीत असताना आपल्याला काय प्रतीत होते ? अशी विचारणा केल्यावर ते म्हणाले होते की, “भास्या नेत्रातून व नखांग्रातून विद्युत् प्रवाहासारखा प्राणप्रवाह प्रक्षेपित होतो आहे असे वाटते. तो प्रवाह एखाचा धुक्यासारखा शाङ्क्यातून बाहेर जाताना मी पाहूही शकतो.”

व्याधीमुक्ति

श्रीदत्ताबाळांच्यामधील दिव्य प्रेमच परिस्थितीनुसूप्य योग्य आकार धारण करते. श्रीदत्ताबाळनी आतापर्यंत घेकडो लोकाना विनामूल्य व्याधीमुक्त केले आहे.

कोल्हापुरातल्या कांही नामांकित डॉकटर्सना देखील श्रीदत्ताबाळनी रोगमुक्त केल्याचे मला पूर्ण माहीत आहे. विशेषतः पौर्णिमेच्या दिवशी श्री दत्ताबाळ रोगनिवारणाचा कार्यक्रम घेतात. लहानपणापासूनच त्याना ही शक्ती लाभलेली आहे. त्यांची भूमिका साधनाची आहे. श्रीदत्ताबाळ दोन प्रकारे रोगनिवारण करतात. एक प्राणशक्तीच्या प्रक्षेपणातून व (Spiritual Healing) आध्यात्मिक स्वरूपाचे रोगनिवारण. दुसऱ्या प्रकारामध्ये श्रीदत्ताबाळ ईश्वरी शक्तीला साधन बनून रहातात. ते म्हणतात. “करणी त्या करुणामयाची आहे. मी त्याचे नम्र साधन आहे. हे माझे जीवित कार्य नाही, तर त्याकून अधिक व्यापक व सखोल असे ईशनियत कार्य आहे. आधुनिक मानवासाठी नवसाधना देण्यासाठी मी आलो आहे. मला अशा गोष्टीत गुंतवू नका.”

हे अनुभव तर्काच्या चौकटीत वसणार नाहीत वा तथाकथित तुढिवादाच्या कसोटीवर उतरणार नाहीत, याचीही मला जाणीव आहे. या ठिकाणी मला आईस्टाईनचे उदगार आठवतात. ती म्हणतो. “सत्य तुम्ही जसेच्या तसे भांडा, त्याची काटछाट केलू नका. ते काम तुमचे नव्हे. ते काम शिंग्याचे !”

— श्री. सुभाष के. देसाई यांच्या
पुस्तकेवरून.

प्रश्नक्रमकाळीकाकाळीकाळीकाळीकाळी

ज्योतिषशास्त्र

लेखांक ५ वा

पिढाची उत्पत्ती झाल्यानंतर तो जीवनशक्तीने वाढीस लागतो. मग माया आकार घेऊ लागते. चैतन्य स्फुरू लागते. वरील तीनही शक्तीशी संवंधित असलेल्या प्रहदेवता व त्यांची पृथ्वीतलावरील प्रतिनिधी—दिव्यरत्ने—यांचा आपण मार्गील लेखांत क्रमाने विचार केला.

चैतन्याला योग्यतेहेने आवर धारण्यासाठी व कार्यान्वित करण्यासाठी वृद्धीची रचना व योजना झाली. तेव्हा प्रस्तुत लेखांत वुढीवर ज्याची सत्ता चालते त्या वृद्ध प्रहाच्या ‘पाचू’ ह्या रत्नावर विचार कल.

‘पाचू’ ह्यालाच ‘पन्ना’, ‘मस्कत’, ‘पानो’ अशी निरनिराळी नावे आहेत. इंग्रजीत ह्या दिव्य रत्नाला Emerald असें म्हणतात. ह्या रत्नाची Specific Gravity

२.७३ असून Hardness ७.५ ते ८ असतो. पाचूचे पृथक्करण केले असता असे घटक मिळतात :— सिलिका ६७.८५, ऑल्युमिना १७.९५, बेरिलिया १२.४, मॅग्नेशिया ०.९, सोडा ०.०७, पाणी १.६६, ऑर्गेनिक मॅटर ०.१२.

मानवी शरीरातील मज्जासंस्थेवर, ह्या रत्नातून प्रसारित होणाऱ्या हिरव्या वैशिवक (cosmic) किरणांचा अत्यंत अनुकूल परिणाम होतो. मंदबुद्धि, न्यूनगङ्गाने पछाडलेला (Inferiority Complex), सतत विस्मरण होणारा इत्यादीना ह्या दिव्य रत्नाचा अत्यंत उपयोग होतो. हे रत्न म्हणजे सर्व तन्हेच्या Nervous Troubles ना उत्तम टॉनिक समजले जाते. थकलेल्या मज्जातंतूना ह्याने टबटबी येते. बौद्धिक कामे करणाऱ्यांना, सतत ज्याना बोलावै लागते अशा वकील, व्यापारी, हिंसोबन्तपासनीस, वक्ते, साहित्य क्षेत्रातील मंडळी, नटवर्ग इत्यादीना ह्या रत्नाच्या हिरव्या रंगाने अत्यंत फायदा होतो. बुद्धि सतत काढ देते व व्यादितमत्व आकर्षक होते. वेडसरपणा, अर्धवटपणा, उदासवृत्ती, मनोदौर्बल्य ह्या सान्यांवर पाचू अनूतवल्ली आहे.

'बुद्ध' हा ग्रह विचारांचे व्यक्त स्वरूप लिखाणाच्या अगर बोलण्याच्या माध्यमातून दर्शवतो. म्हणूनच लिखाणाचे व बोलण्याचे व्यवसायांत काम कराव्या लागणाऱ्या सवानी ह्या रत्नाचा वापर अत्यंत गुणफलदायी ठरतो. सेल्समनला तर हे अत्यंत भरभराटीचे रत्न असते. नुधावरून 'बौद्धिक तौलनिकपणा' किंवा 'समतोल' Sense of proportion पहातात. ज्या मंडळीना कुठल्याही गोष्टीवर निर्णय घेताना बुद्धीचा गोंधळ होतो, अस्थिर पणा जाणवतो, चित एकाग्र होत नाही, बौद्धिक गोंधळ होतो, कात्पनिक भिती वाटते, लहानसहान गोष्टीवरून मनस्ताप होतो, आतड्याचे विकार, अल्सर, वातविकार, अपचन, मस्तकातील मज्जातंतूचा दाव होणे हे सर्व विकार होतात त्याना पाचूच्या शांत हिरव्यागार किरणांनी ३० दिवसांत आराम पडतो.

हे रत्न अत्यंत ठिसूल असल्याने कारागिराने सेटिंग करताना अत्यंत काळजी घावी. ह्या रत्नावर चरे लवकर पडतात म्हणून त्या रत्नाभोवती चौकोनी सेटिंग करावे.

मुंबई, पुणे येथील नामवंत डॉक्टर्सना आम्ही हे रत्न वरील त्रासांवर दिले व त्यानी एकमुख्याने त्याची प्रशंसा केली. अनेक स्त्रियांना ह्या रत्नाचा वापर त्यांच्या संसारसुखासाठी अमृतासमान ठरला. अनेक मानसिक रुग्णांनांना पाचूने नवजीवन दिले. विषारी जनावराच्या दंशावर पाचूचे भस्म रामबाण ठरते.

बुद्धिजीवीनी, मानसिक अस्वस्थ्यांना असलेल्यांनी, बौद्धिक उत्साह मावळलेल्यांनी व्यापाऱ्यांनी, वकिलांनी हे रत्न बुद्धवारी बुद्धाच्या होन्यांत उजव्या हाताच्या करां-गुलीत धारण करून अवश्य अनुभव घ्यावा. (अपूर्ण)

शरद दत्तात्रेय उपाध्ये

(लहेर चेंवर्स, गोखले रोड नार्थ, दादर, मुंबई २८.)

धारणा-ध्यान व योग.

—(लेखक — योगाचार्य का. वा. सहस्रबुद्धे)

(श्री साईवाबांच्या चरित्रातील कांहीं घटनांवरून ते महान् योगी होते हें स्पष्ट होतें. हें लक्षात वेऊन योगाचे शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक लाभ काय आहेत मांविषयीं योगाचार्य का. वा. सहस्रबुद्धे 'साईलोला' मासिकासाठीं एक अतिशय उपर्युक्त लेखमाला जुलैपासून लिहीत आहेत. योगाचार्यांनी सांगितलेल्या मागिंते योगांचे अनुभव कुणालाही घेतां घेतोल. साईवाबांचे तथाकथित 'चमत्कार' म्हणजे कांहीं जावूटोणा नसून ते योगसिद्धीचे सहज अविष्कार आहेत हेही या लेखमालेमुळे सिद्ध होईल. अर्थात्, हे लेख नुसते वाचावयाचे नसून आचरावयाचे आहेत. आमच्या चाचकांना या लेखांपासून योगमार्गाचा लाभ मिळावा हीच आमची इच्छा आहे.

— संपादक.)

सध्याच्या धकाथकीच्या जीवनात धारणा-ध्यान व योग हे कसे शक्य आहेत?

पण हार्वर्ड विश्वविद्यालयातील दोन डॉक्टर्सनी दोन वर्षे धारणा-ध्यान कांहीं मंडळीना करावयाला लावून त्यांच्या शरीर प्रकृतीत बराच फरक व लाभ घडवून आणला आहे.

धारणा-ध्यान करण्यापूर्वी या सर्व लोकांनी मादक द्रव्ये-तंत्राखू, दाढ व एल्-एस्.डी. ह्या सर्वांचा गैर वापर केलेला होता. पण चितन करायला सुखवात केल्या. पासून २-४ महिन्यांतच त्या द्रव्यांचे सेवन करणे त्यानी सोडून दिले. त्याला कारण एकाएकी चिंतनामुळे जी जागेपणाऱ्यी विश्रांति अवस्था अनुभवावयास मिळते ती एल्. एस्. डी. व मद्द वा गुणी आणणाऱ्या द्रव्यांचे सेवन केल्यानंतर होणाऱ्या अवस्थे-पेक्षा फार चांगली असते, असे हे डॉक्टर्सं संशोधनातील म्हणतात.

आपण भारतामध्ये ज्या गोप्तीला धारणा-ध्यान-योग किवा अष्टांग योगांतील अंतरंगाचा भाग म्हणतो त्याच गोप्तीला "मादक द्रव्य सेवन विरोधी मोहिम" असे नांव देऊन काहीं डॉक्टर्स व वैज्ञानिक, ज्याना योगासंबंधी विश्वास व श्रद्धा होती व ज्यानी अध्ययन व अभ्यास करून अनुभव मिळविला होता अशानी ही मोहीम सुरु केली व दोन लक्ष लोकांनी त्यांत भाग घेऊन त्यांना अनुभव चांगला आला. महर्षि महेश्योगी यांनी (Transcendental Meditation) भावनातीत ध्यान हा १५-२० मिनिटांचा ध्यानाचा प्रकार सर्व जगाला शिकविला. मी स्वतः नागपुरला असताना आम्ही जे "अंतर्मोर्त्तम" ध्यान करीत असू तसाच हा प्रकार होय. हा ध्यानाच-प्रकार अर्धा एक तास करीत राहिल्यास हृदयाचे ठोके नेहमीच्या ठोकयापेक्षां निम्म्या वर येतात.

डॉक्टर्सनी जे संशोधन केले त्यांत त्याजा असे आढळून आले कीं आँकिसजनची गरज कमी होते व कार्बनडाय-आॅक्साइडचे उत्सर्जन २५ टक्क्यांने कमी होते. त्यांच्या

मर्ते इंद्रिय विज्ञानातच है बदल होतात. ध्यानावस्थेत शरिरांतील चयापचय क्रिया या वृद्धत्वाकडे कुकण्याची गती मंद होत असल्याच्या निषिद्धत निदर्शक आहेत. तसेच शरीराच्या कातडचाची विद्युत प्रतिकार शक्ती चौपटीनें वाढते, रक्तदाब कमी होतो, व मेंद्रीतील लहरीच्या स्वरूपांत वैशिष्ट्य पूर्ण बदल होतो. माणसाचे शरीर व मन पूर्णपणे विश्रांती अवस्थेत असल्याच्या या खुणा आहेत. सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे चित्तायुक्त मनःस्थिरीत रक्तात लॅक्टेटचे जे वाढते प्रमाण असते ते ध्यानावस्थेत ३० टक्क्यांनी उत्तरलेले त्यांना आढळले.

आपल्या भारतांतील प्रसिद्ध हृदय विकार तज्ज डॉ. के. के. दाते यांनी सुद्धा ४७ रक्तदाबाच्या रोग्यांना “जागेपणाची विश्रांति” म्हणजेच ‘शवासने’ तीन मिनिटे करावयाला लावून गोळचा किंवा औषधे न देतां ‘रक्तदाब’ बरा केला.

तसेच गुरुदेव पूज्य सत्यानंद स्वामीजीनी सुडाऊ शीच “जागेपणाची विश्रांति” म्हणजेच ‘योगनिद्रा’ ४० मिनिटे कारावयास लावून कित्येक लोकांच्या Neurosis Cases, वेडेपणा, फिटस् येणे, हृदयविकार, रक्तदाब, मधुमेह, मानसिक दौर्बल्य, Nervous Debility, अनिद्रा, डोकेदुखी इत्यादि व्याधी बन्या केल्या आहेत. आता ‘भावातीत ध्यान’ किंवा अंतर्मैन म्हणजे काय व कसे करावयाचे ते पाह.

पद्मासन किंवा साधी मांडी घालून बसावयाचे. पाठीचा कणा सरळ-डोळे मिटलेले, चेतना जागृत ठेवायची-झोप नको.

प्रकार १ ला – विचार दर्शन : Thought Introspection :- मनामध्ये येणाऱ्या विचारांवर लक्ष द्यावे - विचार घालवून नये. त्याचे निरीक्षणक रावे. आपण द्रष्टा वनून दूर आहोत – विचार येतात व जातात, यांच्यावर निरीक्षण करीत आहोत – मनापेक्षा आपण वेगळे आहोत – अशी कल्पना करावी. अभ्यासाने मनाची चंचलता कमी होते व मन स्थिर होते.

प्रकार २) विचार सर्जन : Thought Regulation :-

मनामध्ये मुळे, ऑफिस, घर किंवा एकादी प्रिय वस्तु या बदल विचार येऊ द्यावे – सर्व विचार पहात रहावे-एका विचाराला घालवून टाकावा व दुसरा विचार आणावा. यामुळे विचारांवर नियंत्रण शक्ती प्राप्त होते. कांहीं दिवस अभ्यास केल्यावर नको असलेले विचार मनात येऊ देण्याचे आपण थांबवू शकतो. या अभ्यासाने आपल्या मनःशक्तीचा उपयोग आपण आपल्या इच्छित कार्यसिठी करू शकतो.

प्रकार ३ रा) Thought Suspension :

मनात जे विचार येतील त्याचा अभ्यास करावा. त्यानां अधिक वेळ न ठेवतां घालवून द्यावे. मुहाम विचार आणू नये- जो आपोआप येईल तो येऊ द्यावा. क्रमांकमाने विचार येऊ द्यावेत, व ते क्रमाने घालवावेत. याचा अर्थ, विचारांना विसर्जन

करावयाचे. कांहीं बेळ हा अभ्यास केल्यावर विचार येण्याचे आपोआप बंद झाल्यामुळे मन स्थिर होते. गृहस्थी व संन्याशी या दोघानांहि ही क्रिया सारखीच लाभदायक आहे. शेवटी मनाला मानसिक झटका देऊन एका ध्यान करितां मन निविचार (Thoughtless mind) करावे.

सुरवातीला ही क्रिया लवकर साध्य होणार नाही. पण वर सांगितलेल्या तीन प्रकाराचा अभ्यास केल्यास कांहीं ध्यान करितां मन निविचार करतां येते. मन निविचार करण्ये थालाच 'अंतमैन' म्हणतात, व यालाच मर्हणि महेश योगी 'भावातीत ध्यान' म्हणतात. "नामजप" करून मनाला आंत घेऊन ध्यान करणे हा जो प्रकार आहे तो याच प्रकाराचा आहे. ही अवस्था साध्य झाल्यास या थवस्थेत इष्टदेवता किंव गुरुचे रूप पाहण्याचा प्रयत्न करावा.

हार्बर्डचे डॉक्टर व वैज्ञानिक याना ध्यान धारणेने रक्तदाब कमी करण्यांत दराच चांगला अनुभव आला. अमेरिकेत लाख दोन लाख माणसे याचा अभ्यास करीत आहेत, कारण त्यामार्गे वैज्ञानिक संशोधन आहे. तीच प्रकार वर वर्णन केल्या-प्रमाणे किंवा शब्दासनाने (४० मिनिटे) सुद्धा वरा होतो. डॉ. के. के. दाते यांचे या संवंधीचे वैज्ञानिक संशोधन यशस्वी ठरले आहे.

वाचकांनी अनुभव घेऊन पहावा. अधिक माहिती हवी असल्यास पुरेसे पोष्टेज पाठ्वून पदव्यवहार करावा.

योगाचार्य का. वा. सहस्रबूद्धे,
हरदासवाडी, ठाणे पूर्व नं. ३

योगाचार्य का. वा. सहस्रबूद्धे यांचे योग-शिविर ७ दिवसांचे असते. त्यांत सुमारे चालीस मंडळी सुखाने भाग घेऊ शकतात. प्राथमिक योगाभ्यास व To keep fit एवढे नवकी जमते. वयाची भयदा १४ ते ७४.

ज्या व्यक्तीना किंवा संस्थाना हें शिविर ध्यावयाचे असेल त्यांनी जागा, खर्च व इतर व्यवस्था यांसंबंधी योगाचार्यां जवळ संपर्क साधावाचा.

३०

योगासन शिविरांत रोज होणाऱ्या कार्यक्रमाची खण्डरेषा

१. प्रार्थना.	६. योगनिद्रा.
२. सूर्यनमस्कार.	७. प्रणवोच्चार.
३. योगासने.	८. YOGA THERAPY
४. प्राणायाम.	९. योगासंबंधी बौद्धिक.
५. क्रिया(तीन)	१०. प्रार्थना.

योगासनांचे लाभ

- १ सूर्यनमस्कार — ओज, तेज व शक्ति वाढते. बांधेसूद शरीर होते.
- २ शीर्षासन — डोळाचांची दृष्टी व स्मरणशक्ति वाढते. हस्ती रोग बरा होतो.
- ३ सर्वांगासन — वीर्यपात थांबतो. दमा, सर्दी थांबते. प्रजोत्पत्तिकरिता उत्तम
- ४ भुजंग-शलभ-धनुर आसने — स्त्रियांचे अनियमित विटाळ, गर्भाशयाचे विकार इ. बरे होतात. Slipped Disc करिता उत्तम. पाठीचा कणा सशवत होतो.
- ५ हलासन — मधुमेह, लट्टपणा, वाताचे व पाठीचे विकार बरे होतात.
- ६ मत्स्यासन — दमा व पोटांतील व कमरेतील विकार बरे होतात.
- ७ पश्चिमोत्तानासन — ऊंची वाढते; मधुमेह व मुळव्याध यावर उत्तम.
- ८ पदनसुक्तासन — Gases व Acidity दूर होते. संधिवात व Arthritis बरा होतो.
- ९ शशकासन — “स्त्रियांचे अनियमित विटाळ” हा विकार व गर्भाशयाचे विकार बरे होतात.
- १० अर्ध्यमत्स्येद्रासन — दमा, पाठीच्या कण्याचे विकार व मधुमेह बरा होतो.
- ११ योगमुद्रा — मुळव्याध, पोट पातळ करणे, बद्धकोष्टता यावर उत्तम; ध्यानाकरिता उत्तम.
- १२ मयूरासन — यकृत, मधुमेह व बद्धकोष्टतेवर उत्तम.

प्राणायाम व क्रियांचे लाभ

- १ उज्जायी, शीतली, भस्त्रिका, नाडीशोधन-रक्ताभिसरण उत्तम; रक्तशुद्धी, दीर्घजीवन व कुंडलिनी जागृती करिता उत्तम.
 - २ अग्निसार-कपालभाति व जलनेती—Situs चे व नाकाचे विकार बरे होतात. जठरागिन प्रदीप्त होऊन पोटांतील विकार बरे होतात. डोके दुखी व सर्दीकरिता उत्तम.
 - ३ योगनिद्रा-हृदयविकार, निद्रानाश, रक्तदाब, मधुमेह, व मनोदौर्बल्य यांवर उत्तम उपाय.
 - ४ प्रणवोच्चार-ध्यानाकरिता उत्तम. वाचाशुद्धि व तोतरेपणावर उत्तम उपाय.
- टीप :-पाठीचा कणा एकदा Concave व एकदा Convex अशा शीतीने आसनांची मांडणी आहे. यांतील फक्त ३-४ आसने व प्राणायाम नियमित केल्यास प्रकृती उत्तम राहते.

एका साधकाची वाटचाल

चिचवडचे सत्पुरुष स्वामी राघवानंद यांनी अध्यात्ममार्गविरील आपले अनमोल — अनुभव कथन केले आहेत. त्यांतील कांही महत्वाचा भाग येथे देत आहेत. प्रथम आपले गुरु श्री राघवदास ब्रह्मचारी यांचेविषयी लिहितांना स्वामीजी म्हणतात —
 मना सज्जना भक्ति यंथेचि जावें। तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावें॥
 जर्नी निंदा तें सर्व सोडोनि द्यावें। जर्नी वंद्य तें सर्व भावें करावें॥

श्री समर्थ रामदासांनी ‘मनाच्या इलोका’त नमनाच्या इलोकानंतर हा इलोक धातला आहे. यांत ‘मनाच्या इलोका’चा हेतु व सार असून, त्यासाठीं करावयाचे साधन व पाळावयाचे नियमही दिले आहेत. अध्यात्माच्या मार्गविरील प्रवाशांना हा इलोक दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक आहे. मन हेंच बंध व मोक्ष यांना कारणीभूत आहे व मनानेच ईश्वराकडे जाण्याचा मार्ग आहे. म्हणून समर्थानी या मनाला उपदेश करून मुक्तीचे द्वार सर्वांसाठी मोकळे केले आहे. यांत श्रीहरी सहजासहजीं प्राप्त होण्यासाठीं भक्तिमार्गनिंच जायला पाहिजे असें प्रतिपादिले आहे, व हा मार्ग आचरीत असतांना सर्व निवाचा त्याग करावा आणि वंद्य सर्वतोपरि मनाच्या गोडीनें करावें, असा उपदेश केला आहे. असें वागले असतां समर्थ सर्व मानवांना प्रभुप्राप्तीची खाही देतात. मानवजातीला मिळालेले हें एक बहुमोल आश्वासन आहे.

प्रत्येक मानवाला सुख पाहिजे असतें. पण —

जगांत सुखी असा कोण आहे? (समर्थ)

जगांत सुखी कोणीच नाही. कारण

सुख पाहतां जवापाडे। दुःख पर्वता एवढे॥ (तुकाराम)

तरी मानव सुखासाठी अखंड धडपड करीत आहे. त्याला दुःखांतून मुक्तता हवी आहे, पण त्या दुःखानें त्याचा सपश्चेल पराभव केला आहे. मानवाला अनुभव आला आहे की ऐहिक सुखाच्या मार्गे धांबणे हें मृगजलाच्या मार्गे लागण्यासारखे आहे. म्हणून मानवांतील कांही जण अंतर्मुख होऊन सुखासाठी ईश्वराचा शोध घेऊ लागले, व त्यांत त्यांना सुखाचा शोध लागला. ते स्वतः सुखी झाले व त्यांनी इतरांनाही सुखी केले. तें सुख ईश्वरांत गवसले. म्हणूनच त्यांनी सिद्धान्त मांडला कीं —

जगांतील अमुक एका अशा कोणत्याच वस्तुला सुख म्हणतां येत नाही. कारण ती वस्तु स्वतःच सुख नसते व तिचे नांवही सुख नसते.

सुखाचे लक्षण म्हणजे दुःखाचा अभाव. म्हणून दुःखनिवृत्ति झाली कीं सुख आहेच. कारण सुख हेंच जीवाचे मूळ स्वरूप आहे.

दुःखाचे मूळ विषय सेवनात आहे. माणसाला वाईट गोष्टीचे व्यसन जडतें नि भग तें व्यसनच त्याला गोड वाटू लागते. तसें अनंत जन्मांच्या विषयसेवनामुळे

मनुष्य विषयांचा गुलाम होतो, परंतु प्रभुसेवा करीत राहिल्यानें प्रभूवर प्रेम करणे हाच मनाचा भाव बनतो. पुढे तो प्रेमासाठी प्रेम करू लागतो. हीच भक्ती होय. अशा भक्तिपंथानें वर्तल्यास श्रीहरीची प्राप्ति स्वभावतःच हीते.

निद्याचा संपूर्ण अभाव हेच वंद्य होय. थोडेही निद्य चालणार नाहीं. दररोज अन्न, खाऊन एकादे दिवशीच विष घेतले तर अनेक वर्षे पोसलेला देह क्षणांत नष्ट होतो. तसेच निद्याचे आहे. निद्य हें अध्यात्माच्या मार्गातील हालाहल विष होय. तें संपूर्णपणे टाळणे हीच अध्यात्माची सुखवात किंवा अध्यात्माचा पहिला, महत्त्वाचा अवश्यक टप्पा होय.

शांति, त्याग, वैराग्य इत्यादि दैवी गुण वंदांत मोडतात. यांच्या सहाय्यानेव प्रभुप्राप्तीला बहुमोल मदत होते. विष न खाणे जितके महत्त्वाचें तितकेंच अन्न खाणे हें देहरक्षणाच्या दृष्टीते महत्त्वाचें आहे. हा दैवी गुणांचा उदय हा ईश्वरप्राप्तीचा उषःकाल समजावा.

ईश्वराची वास्तविक प्राप्ती होत नाहीं, तर प्रचीति येते. मनाचा मनयणा 'मोडून ते मनच ईश्वररूप होणे ही ईश्वराची प्रचीति होय. सर्व इंद्रियांत मनच खेळत असल्यामुळे सकल इंद्रिये ही ईश्वररूप होतात. एकाद्या खोलीत दिवा लागला की त्या खोलीच्या खिडक्यादारांवाटे उजेड बाहेर येतो, तसा मनांत प्रगट झालेला ईश्वर इंद्रियांवाटे दृग्मोचर होतो.

ईश्वराचे कार्य संत करतात. हेच त्यांचे अवतार कार्य होय. त्यांच्या दृष्टीने व स्पृशाने जीव पावन होऊन भवसागर तरून जातात. आळदीचे श्री राघवदास ब्रह्मचारी हे अशा कोटींतील संत होत. राघवदासांचे गुरु भास्करानंद. गुरुने आपली सर्व आध्यात्मिक पुंजी शिष्याला बहाल केली व सांगितले की, "आळदी सोङ्गून ते जाऊ नको. तळमळीचे भक्त इथेच तुळ्याकडे येतील." याप्रमाणे राघवदास अजूनही तिथेच आहेत.

स्वतः लेखकाला सद्गुरुच्या दैवी शक्तीचा बराच अनुभव आला. लेखक (राघवानंद) १९५२ पासून गुरुचरणाचे आश्रयानें साधना करीत आहेत. या दीस वर्षांत सद्गुरुनी "भूमी शुद्ध करी. ज्ञान बीज पेरी ॥" अशा पायरीने नेऊन शेवटीं 'आपणासारखे' केले. हें कठिणांत कठिण व अद्भुतांतील अद्भुत कार्य सद्गुरुनी केले. संत चमत्कार करतात म्हणजे काय? तर असंख्यात दरिद्री जीवांना मोक्षशीर्षत करतात. लेखक म्हणतात —

"माझें परिवर्तन, माझें जीवन, हाच महात् चमत्कार होय. माझ्या सारख्या एका असंत क्षुद्र जीवाला इतक्या अवस्थेपर्यंत नेऊन ठेवणे यापेक्षां दुसरा मोठा चमत्कार या जगात असू शकणार नाहीं. नराचा नारायण करणे हाच मोठ्यांत मोठा चमत्कार होय."

लेखक आपत्या आध्यात्मिक वाटचालीसंबंधी लिहिताना म्हणतात—

जिवाला शिवत्वाची प्रचीति येणे हीच जीवाची सर्वोच्च स्थिति होय. ही प्रचीति म्हणजेच जीवदशेचा प्रलयकाळ होय. चैतन्य आणि स्थूल देह या दोहोतील दुवा म्हणजेच सूक्ष्म देह होय. हाच जीव होय. याची जाणीव मनाला होते. ईश्वराचे खालोखाल मन हीच प्रचंड शक्ती आहे. हें मन अखंड सुख शोधीत असते व त्यासाठीच जीवाची अखंड धडपड चालू असते. शाश्वत सुख प्राप्त होण्यासाठी मनाला शेवटी चैतन्याशी तदूप व्हावें लागते. चैतन्य हें मनाचें सुख बनलें पाहिजे. असें झालें की मनाला 'मी चैतन्य आहें' अशी प्रचीति येते व या प्रचीतीच्या पाठोपाठ सुखाची प्राप्ती होते. मन चैतन्याशी तदूप झालें की मनाचा देहाशी असलेला संबंध तुटतो-

ही प्रचीति येणे हेंच अध्यात्माचें साध्य होय, व ज्या मार्गानि ही प्रचीति येते त्यास धर्म म्हणतात. यासाठी जीव जे प्रयत्न करतो तें साधन होय. हा ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग होय.

साध्य ठरविल्याशिवाय व त्यासाठी प्रयत्न केल्याशिवाय साध्य प्राप्त होत नाही. म्हणून ईश्वरप्राप्ति हें साध्य ठरविले पाहिजे. मनुष्य ध्येय ठरविल्याशिवायच काहीं. तरी कर्म करीत असतो, व अशा ध्येयशून्य कर्मनाच तों साध्याचें स्थान देतो. पण तो जी कर्म करतो त्यांत चैतन्य नसते. घाण्याच्या बैलाप्रमाणे जीव फक्त कष्टाचा धनी होतो. अशा परिस्थितीत त्रिविध तापांनी होरपळल्यानंतर मी पन्नासाव्या वर्षी अध्यात्माच्या रणांगणांत उडी घेतली. तीर्थयात्रा व पश्चात्ताप या उपायांनी चित्तशुद्धीच्या प्रयत्नास लागले, व यांतच माझा भाग्योदय झाल्यामुळे मला सद्गुरुंची भेटी झाली. त्यांच्या चरणांच्या सेवेने माझ्या शरिरांत प्रचंड उलथापालथ होत असल्याचें माझ्या प्रचीतीस येऊ लागले. एक दिवस सद्गुरुंनी माझा सूक्ष्म देह शरिरांतून काढून तो शुद्ध करून पुढ्या माझ्या देहांत धातला. माझ्या जीवनांतील कांतीची ती नांदी होती. माझ्या पातकांचा अंत झाला. भूमी शुद्ध झाली.

यापुढे अध्यात्माचा कळस म्हणजे ईश्वरप्राप्ती व कृतार्थता होय. नराचा नारायण बनविष्याचें हें कर्तृत्व म्हणजे मानवी कर्तृत्वाची चरमसीमा होय. हें कर्तव्य मानवी नसून दैवी आहे. माझे सद्गुरु आपल्या दैवी शक्तीने मला प्रभुचरणाप्रत नेऊ लागले. या दैवी शक्तीच्या दानाचे स्थूल मानाने चार प्रकार होतात. (१) मस्तकावर कृपाहस्त ठेवला. (२) मला अमृत दृष्टीने त्याहाळिले. (३) त्यांना गुरुपरंपरेने प्राप्त झालेला बोध माझ्या हूबयांत रुजवला. (४) शेवटी मला आळिगन देऊन आपणा सारिसे किले! संदेह नष्ट झाला. साक्षात् पांडुरंगाने प्रगट होऊन मला स्पष्ट शब्दांत आश्वासन दिले.

ज्या सद्गुरुंनी मला मातेप्रमाणे प्रेमलक्षणे हात धरून दैवी साम्राज्यांत आणून झोडले त्या माझ्या सद्गुरु माउलीच्या पवित्र चरणांस माझे कोटि कोटि प्रणाम असोत.

संतांची किमया

ग्रेमें आदरिला देव निवृत्ति नाथ ।
 ज्ञान नश्च ज्ञाले तुक्षिये चरणीं निश्चांत ॥ १ ॥
 ज्ञानियाचा राजा ज्ञाला तुक्षा किकर ।
 तेथें जुळती सहजचि माझे हे दोन्ही कर ॥ २ ॥
 अभूतें न्हाणिली भाजी भराठीये नगरी ।
 नास घोष तुमचा गर्जे अवधी पंढरी ॥ ३ ॥
 वारकरी उभे तुइया द्वारों तिष्ठत ।
 माऊलीची माया कडिये स्कंधी मिरवीत ॥ ४ ॥
 विठाई वैभवा आली तुमच्या भावबळे ।
 गर्जे भीमा तीर योदे कीर्तन कल्लोळे ॥ ५ ॥
 भगवा झेंडा मुलुख मराठी टाकी व्यापून ।
 तुळशीं माळा मानवतेची वाढवीत शान ॥ ६ ॥
 सांप्रदाय हा भागवतांचा सदा गात गान ।
 निवृत्ति, ज्ञानदेव, जय हो तुम्हां मुक्ता सोपान ॥ ७ ॥
 ज्ञाना, नामा, सावंता, चोखा, गोरा कुंभार ।
 महाराष्ट्र भूवरी संत हो अगणित उपकार ॥ ८ ॥
 पैठणचे, देहुचे संत जन जाहले समर्थ ।
 शिवरायाच्या रूपे निर्मिला यानीं पुरुषार्थ ॥ ९ ॥
 शतकीं या परब्रह्म पातले लोकहितासाठी ।
 रामकृष्ण, रामतीर्थ, साई गोदेच्या निकटीं ॥ १० ॥
 देश, धर्म, संस्कृती, रक्षणी शिणविलोत काया
 शतके गेली परी मुगधवी संतांची किमया ॥ ११ ॥

—र. वि. सरमळकर.

सिद्ध कृती ती

— लक्ष्मीतत्त्वा, महाड—

क्षण क्षण पल पल, घडी घडीनें, आयुष्याचा सरे,

मना तूं, सलकृत्याते वरे । ॥ ४ ॥

तव पुष्पतिथी, नी, जयंती होइ वरे ।

शतकानुशतके, होतिल तुजला खरे ।

तव उत्सव-मेळा, आनंदानें भरे ।

आदावा हा, या जगताचा, जनरीतीचा वरे ! मना तूं । ॥ १ ॥

ते राष्ट्रोद्धारक, राष्ट्राच्या अंतरीं,

ते रिपुसंहारक, राम-कृष्ण मंदिरीं,

ते जगदोद्धारक, मानव धारी तरी,

सज्जन पूजक, पूज्य प्रीतिनें, पुजितो त्यांता वरे !

॥ २ ॥

जरि एक बदन त्यां, चिकिध मुखों घडविती,

दो हस्त जरी त्यां सहस्र कर योजिती,

का ? तारक-मारक, जगताचे बोलतो ?

सिद्ध कृती ती, नर वेहता, 'नारायण' हो वने । ॥ ३ ॥

माझी कविता

मज माझी कविता जमेल का, कधि स्फुरेल का ।

हृदयांतरिचे गूळगान कधि उफाळून वर येईल का ॥

कुणी चक्रधर मजसि भेटता होईन मीहि महदंबा ।

ज्ञानेशासम मिळता बंधु होईन रे मो कधि मुक्ता ॥

खरी जनी भी जनी रंगले नामदेव मज मिळेल का ।

बहिणा होऊनि करिते वणवण, भेट तुक्याची घडेल का ।

रूपगविता बनता मजला मदनचि विठूल दिसेल का ।

काळोपात्रा तुडवुनि सत्ता प्रभुपदि मोलन घडेल का ॥

जननिंदेचे पिऊनि हलाहल प्रभुप्रेम मम टिकेल का ।

गोकुलिंघा तो कृष्ण कन्हैया, या मीरेला मिळेल का ॥

जगी विहरते, हसते, रसते सारे करिते वरीवरी ।

ओढ मनाची भाव निराळी, खोल हुरहुरी कुठेतरी ॥

ती चिता ती व्यथा मनीची, कविता माझ्या जीवाची ।

परतस्वाचा स्पर्श होऊनि प्रभुपदि केव्हां स्थिरायची ॥

— निर्मला वैद्य.

“ पंढरीच्या वाटेवर ”

जयघोष नामाचा, दिंडिचा चालल्या अव्याहृत
 पालख्या अनेक, देवादिकांच्या मार्गात
 मुक्कामा परी मुक्कामास, रामकृष्ण हरी नामात
 अभंग तुकयाचे ताळा सुरात नेमस्त
 हाती भगव्या पताका, खांद्यावर पडश्या दाकून
 वारकरी डोलत चालले ताळा सुरात
 विसरून सारे भान, नेक्की ध्यान पांडुरंगाचे
 ऊन पाऊस व्रास सोसून फुलायाचे
 दाकुनी चालले सारा भार पांडुरंगावर
 होऊनी ठाई ठाई चोख व्यवस्था पद्धतशीर
 नही कांहीं कमी, वैलोक्याचे दारी
 गोडी एकहय नामाची स्वये खरोखरी
 नामच देई आनंद, पंढरीच्या वाटेवर
 जीवनाचे सुख, वारकरी अनुभवी पोटभर
 पुनित झाले जीवन, दर्शन घेऊन पंढरीत
 कालाच्या काल महिमेत राहील टिकून

— चित्रकार स. कृ. काळे.

“ भक्त रक्षण ”

तुझ्याच अस्तित्वाची मजला जाणिव करूनी देसी ।
 मज जागृत तू ठेविसी ॥ १ ॥
 जेथे जातो तेथे माझ्या पाठिशीच तूं रहासी ।
 मज सांभाळून तूं घेसी ॥ २ ॥
 रात्रीच्या त्या अंधारातुनी जपून मजला नेसी ।
 मज प्रकाश तूं दाविसी ॥ ३ ॥
 भयाणतेच्या जगतापासुनी रक्षण माझे करिसी ।
 मज सुखात तूं ठेविसी ॥ ४ ॥
 अज्ञानाच्या खोल दरीतुनी हल्दूच मज काढिसी ।
 मज ज्ञान-पाठ तूं देसी ॥ ५ ॥

तुश्याच नामामध्ये रंगता संगित बनुनी येसी ।
मज आनंदुनी सोडिसी ॥ ६ ॥

एकांति मी कुठे बैसता, साथ तुझी मज देसी ।
मज ध्यानही तूं शिकविसी ॥ ७ ॥

संकटात मी हांक मारिता त्वरीत धावून येसी ।
मज अशू न गाळू देसी ॥ ८ ॥

मृत्युच्या त्या दाढेमधुनी भरडु न मजला देसी ।
मज अमर करू पाहसी ॥ ९ ॥

भगवान श्रीसाईबाबांच्या पवित्रचरणी सद्भावें अर्पण.

— शाम जुबळे.

तुळशीच्या वृदावनी

एके दिनी नित्यापरी - गेली राधिका अंगणी ।
करी गंधाक्षता फूल - घालि तुळशीला पाणी ॥ १ ॥

अष्ट पैलू वृदावन - दावि घराचे बळण ।
रंग पांढरा सुंदर - दावि निर्मलसे मन ॥ २ ॥

घालि तुळशीला पाणी - गंध कुकुम हळदी ।
फूल जाईचे अर्पनी - दीप ओवाढीते राधी ॥ ३ ॥

जय-जय तुळशी भाते - तुला प्रार्थना भक्तीची ।
मनी वाढो तुळा भाव - सेवा घडावी हरोची ॥ ४ ॥

नेत्र उघडून पाहे - पुढे उभा वासुदेव ।
तुळशीच्या वृदावनी - सदा उभा वासुदेव ॥ ५ ॥

— श्री. चिपळूणकर गुरुजी.

गुरुपौर्णिमा उत्सव,

जुलै १९७२

श्री. साईबाबा संस्थान, शिर्डी, तर्फे श्रीचे समाधिमंदिरांत सालावादप्रमाणे दि. २५-७-७२ ते दि. २७-७-७२ पर्यंत तीन दिवस गुरुपौर्णिमा उत्सव थाटांत साजरा जाला.

या उत्सवाची पूर्वतयारी म्हणून मे. रिसीव्हर का. सी. पाठकसाहेब यांनी खाते प्रभुतांची सभा आयोज एक महिना वेऊन कार्यक्रमाची रूपरेषा ठरविलो. त्याप्रमाणे मांडव घालणे, भक्तांच्या राहाण्याच्या खोल्यांची, साफकसफाईची, पिण्याच्या पाण्याची, स्त्रानाची, भोजन-फराळाची, कलाकारांचे गायन व कीर्तन वर्गारे कार्यक्रमाची, पोथीपठण, फोटो, रथ-पालखी मिरवणुकीची, वाजंती, बैंड, चौघडा, सरईची वर्गारे उत्सम व्यवस्था ठेवणेत आली होती.

उत्सवाचा कार्यक्रम :-

दि. २५ मंगळवार, पहाटे नित्य कार्यक्रमाखेरीज मंदिरांतून श्रीच्या फोटोची व पोथीची मिरवणूक गुहपाडुकामार्गे श्रीचे द्वारकामाईत भेली. तेथें प्रतिष्ठापना होऊन पोथीपठनास प्रारंभ झाला. श्रीचे मंदिरांत भक्तांचे अभिषेक होऊन श्रीच्या वस्त्रांची प्रसादरूपानें विक्री झाली. दुपारी ४-०० ते ६-३० कीर्तनाचार्य पं. गो. ग. भोसेकर, पंडरपूर, यांचे कीर्तन झाले. रात्री ८-०० ते ९-१५ व ९-३० ते १०-३० पर्यंत सिरेतारका सौ. किंप्रा नेवरेकर (गुलाब कोरगांवकर), मुंबई, यांचे गायन झाले. ९-१५ ते ११-२५ पर्यंत श्रीच्या पालखीची मिरवणूक, भारुड, नकला इत्यादि कार्यक्रम झाले.

दि. २६ दृढवार. नित्य कार्यक्रम होऊन श्रीच्या फोटोची व पोथीची मिरवणूक द्वारकामाईतून निघून गृहस्थानामार्गे समाधि मंदिरात आली. नंतर सामुदायिक अभिषेक होऊन श्रीच्या वस्त्रांची प्रसादरूपानें विक्री झाली. दुपारी ४-०० ते ६-३० पर्यंत कीर्तनाचार्य पं. गो. ग. भोसेकर यांचे कीर्तन झाले. रात्री ८-०० ते ९-१५ व ९-३० ते १२ वाजेपर्यंत चित्पट पाश्चंगायक जयवंत कुलकर्णी व गायिका कु. क्षमा बाजोकर यांचा साथीदारांसंह गायन वादनाचा उत्कृष्ट कार्यक्रम झाला. त्याच प्रमाणे ९-१५ ते १२ वाजेपर्यंत श्रीच्या रथाची मिरवणूक, स्थानिक लोकांचे भारूड, वेसावा येथील कोळ्यांचे नाचगाणे व भजन, श्री. रघुनाथ वापूराव सांडभोर, पुणे, यांच्या नकलांचा कार्यक्रम या थाटात १२ वाजता समाधी मंदिरात रथ आला, त्यानंतरही कलाकारांचे कार्यक्रम संकाळी. ६ वाजेपर्यंत चालूच होते. भक्तांच्या दर्शनासाठी मंदिर रातभर उघडे ठेवण्यात आले होते.

दि. २७ गुरुवार - नित्य कार्यक्रमाखेरीज भक्तांचे सामुदायिक अभिषेक झाले. श्रीच्या वस्त्रांची प्रसादरूपानें विक्री १२ वाजेपर्यंत झाली. शिवाय ११ ते १२-३० पर्यंत काव्यतीर्थ श्री ग. वि. जोशी शास्त्री, संस्थान गवई, यांचे गोपाळ काला कीर्तन, दहिंडी, इत्यादि कार्यक्रम झाले. रात्री ८ ते ९-१५ पर्यंत श्री. जयवंत कुलकर्णी यांचे गायन झाले व नंतर पालखी निघून उत्सव समाप्त झाला.

मुंबई कार्यालयातही गुरुपौर्णिमा उत्सव दि. २८ जुलै रोजी साजरा करण्यात आला. श्री भरत दत्तात्रेय परचुरे यांनी या प्रसंगी सुंदर साईंगीते व भजने सादर केली.

शिरडी - वृत्त,

जुलै १९७२

या भाष्यांत आषाढी एकादशी व गुरुपौर्णिमा उत्सव होता. त्यामुळे गदई बरीच होती. काहीं कलाकारांनी हजेरी दिली. ती खालील प्रमाणे -

- (१) कीर्तन - १) काव्यतीर्थ ग. चि. जोशी शास्त्री, संस्थान गवई २) ह. भ. प. कमलाकर महाराज चोपडेकर, जि-बीड. ३) ह. भ. प. सीताबाई कोळंबेकर, पूर्व खानदेश. ४) ह.भ.प.पंडित गोविंद गणेश भोसेकर, पंढरपूर.
- (२) गायन - १. श्री. राम विष्णु सातडेकर, मुंबई. २) सौ. क्षिप्रा नेवरेकर. ३) श्री जयवंत कुलकर्णी ४) कुमारी क्षमा बाजीकर आणि त्यांचे साथीदार. ५) रा. सुभाष दुर्वे. ६) रा. सुधीर बखारे. ७) रा. रमेश लाखले. ८) रा. लक्ष्मण देवासकर. ९) रा. प्रदीप वर्तक. १०) रा. राजन साठे. ११) रा. नाना साठे. १२) रा. नाना चमणकर. १३) रा. मुजुमदार. १४) रा. कृष्णाजी पाटकर. १५) रा. विठ्ठल देशपांडे, मुंबई १६) रा. सुधाकर पवार. १७) रा. उदयसिंग ठाकोर. १८) रा. रामभाऊ शिंदे. १९) रा. गंगाधर जाधव. २०) रा. विष्णु आडाव. २१) रा हरीसिंग सिसोदिया. २२) रा. प्रकाश पवार. २३) रा. साईनाथ तारफळे. २४) रा. दत्तोबा शिंदे. २५) रा. अरुण विचकर, साई भजन मंडळ, पुणे. २६) कु. पवजा यत्ते, श्रीरामपूर. २७) सौ. शांताबाई कुलकर्णी. २८) सौ. शुभलक्ष्मी यत्ते. २९) रा किणीकर मास्तर. ३०) रा. शिंदे रावसाहेब. ३१) रा. पांडोबा गुरुव. ३२) रा. रामचंद्र दशरथ, श्रीरामपूर. ३३) कु. आशा निन्हाळे. ३४) रा. रघुनाथ बा. सांडभोर, ३५) रा. राजाभाऊ देशपांडे. ३६) रा. रामचंद्र विश्वाम पिंपळे व रा. वसंत दामोदर रासने, पुणे. ३७) रा. गुहदत्त. ३८) रा. दिगंबर शेट भातोडे, राहाता. ३९) रा. जाधव सदाशिवराव, सांगली. ४०) रा. ज्ञानेश्वर वैद्य. ४१) रा. दत्तोबा गुरुव. ४२) रा. बालुराव गुरुव. ४३) रा. बालुराव तात्याबा वाडेकर, ४४) रा. जयराम डोंगर चौधरी, ४५) रा. वसंत ओंकार देवभानकर, शिंदे, ४६)

रा. श्रीपाद् भागवत कुलकर्णी, सावळीचिह्नीर, ४७) रा.
शंकर सदू साळकर, कोपरगांव बेट, ४८) रा. काशीनाथ जैन.

सनईवादन
१) रा. दामुअण्णा महादेव, श्रीरामपूर, २) रा. पुंडलीकराव वाघ,
येवला, ३) रा. दिलीप बाबूराव जाधव, कल्याण, ४) रा. मनोहर-
राव कदम, शाहापूर, ५) रा. मनोहर दैठणकर, पुणे, ६) रा. वसंतराव
देवलकर, पुणे

ओठथांच्या भेटी - १) श्री. एस॒. वाय॒. ठिपणीस, डै. डायरेक्टर ऑफ इंडस्ट्रीज, मुंबई.
२) श्री. ए. एम. निबाळकर, आय. ए. एस॒., असि. कलेक्टर, अलिबाग
३) श्री. जौ. एन॒. देशपांडे, डै. कलेक्टर, औरंगाबाद.
४) श्री. आर॒. मिरीकर, सब डिव्हिजनल ऑफिसर, वैजापूर.
५) श्री. टी. ए. पै. आय॒. सी. एस॒., रेल्वे मंत्री, दिल्ली.
६) डॉ. खक्कर बाबाजी, मुंबई.
७) श्री. शंकरराव चव्हाण, शेतकी मंत्री, महाराष्ट्र.
८) रा. पटेल साहेब, असिस्टेंट चॅरिटी कमिशनर, पुणे.

हवापाणी - शिर्डी येथील हवापाणी उत्तम असून रोगराई कांही नाही.

रु. १००। पेक्षा जास्त देणाऱ्या भक्तांची यादी
शिर्डी जुलै १९७२

अ.न.	भक्तांचे नाव	गांव	रक्कम	फंड
१	श्री. हरीश ठवकर	मुंबई	१२१	कोठी
२	मेसर्स सावता साँ मिल्स	माधलमोही	२००	अन्नदान
३	श्री. सु. य. दाते	पुणे	१०१	कोठी
४	श्री. लालजी भानजी	मुंबई	१२१	अन्नदान; कोठी
५	श्री. रामचंद्र नरहरी ठाकुर	सोलापूर	१०१	अन्नदान
६	श्री. बबन गणपत शिर्के	मुंबई नं. ३३	११०	कोठी
७	क्षी. एन. नंदीयार	मंदीयाळ	१०१	अन्नदान
८	देवघरे भास्कर मारोतराव	भिलाईनगर	१००	कायमनिधी
९	एस. कपूर (बाबी)	दिल्ली	१०१	कोठी
१०	चौधरी अँड एस. पालसिंग अँड फॉमिली आग्रा	आग्रा	११०	अन्नदान
११	चौधरी यशपालसिंह सुरजपालसिंह	आग्रा	१००	कायमफंड
१२	चौधरी प्रबलप्रतापसिंह यशपालसिंह	आग्रा	१००	कायमफंड
१३	चौधरी सुरेंद्रपालसिंह यशपालसिंह	आग्रा	१००	कायमफंड
१४	श्री. आर. जी. गुप्ता	नागपूर	१८१	अन्नदान
१५	डॉ. के. एस. कुलश्रेष्ठ	पिपरोया	११३	अन्नदान, कोठी
१६	श्री. डी. ए. कोटक	भिवंडी	११०	अन्नदान
१७	श्रीवण कुमार	मुंबई ३	१०१	कोठी
१८	श्री. सिताराम झेठ धानू	मुंबई ५२	१३७.५०	अन्नदान
१९	सौ. रामचंद्र यादगीरीराव	हैद्राबाद	१००	कायमफंड
२०	श्री बीपीन हरीराय शालवाला	मुंबई ३१	५००	आश्रयदाता
२१	कु. भगवती हरीराय शालवाला	मुंबई ३१	१००	कायमफंड
२२	हरीराय काशीनाथ शालवाला	मुंबई ३१	१००	कायमफंड
२३	सौ. पद्मा हरीराय शालवाला	मुंबई ३१	१००	कायमफंड
२४	श्री. बीपीन हरीराय शालवाला	मुंबई ३१	१००	कायमफंड
२५	श्री. बीपीन हरीराय शालवाला	मुंबई ३१	२५२	सत्यनारायण
२६	सिताराम फिल्मस्	मुंबई ३१	५२३	कोठी, नैवेद्य
२७	श्री. धनसुखलाल ए. जरीवाला	मुंबई ७१	१०१	अन्नदान
२८	श्री. देसू सत्यनारायण	सुरत ३	१०१	अन्नदान
२९	श्री कांतीलाल बोरादकर	अंतकिसा चांदा	१००	कायमफंड
३०	कुसुमबेन आर. पटेल यांचे स्मरणार्थ	मुंबई २६	१०१	अन्नदान
		मुंबई ६२	५००	अन्नदान

अ.नं.	भक्तांचे नांव	गांव	रेकम	फंड
३१	श्री. वसंत कुमार तलेजा	दिल्ली	१११	अन्नदान
३२	अशोक काशिनाथ पाठक	मुंबई ७१	५०१	हॉस्पिटल
३३	पुरुषोत्तम माधव वाणी	मोळगी	१०१	कोठी
३४	पंथकी टी. डी.	मुंबई ६	१००	कोठी
३५	डी. एल. शाह	मुंबई	११०	अन्नदान
३६	रमेश चितलीया	मुंबई १९	११०	अन्नदान
३७	प्रवीण शाहाणी	मुंबई १९	११०	अन्नदान
३८	पी. एन. पै	मुंबई १९	१०१	कोठी
३९	भास्करभाई पी. पटेल	लक्ष्मीवाडी	१२५	अन्नदान
४०	नारायणलाल मेटल वर्क्स	नवसारी	१०१	अन्नदान
४१	श्री. डी. के. व्यास	मुंबई १९	११०	अन्नदान
४२	साईनाथ कंस्ट्रक्शन (एल.एस.खना)	मुंबई	१००	अन्नदान
४३	श्री. कृष्ण बुधा गावडे	मुंबई ५४	११०१	अन्नदान
४४	डी. आर. मिस्त्री	मुंबई ३४	१०१	कोठी
४५	गंगावाणी भगवानदास	नागपूर	१००	कायमनिधी
४६	हरीभाई मोहनभाई पटेल	मुंबई	७००	इमारतफंड
४७	श्री. सुहास काशीनाथ पाठक	मुंबई ७१	५०१	स्थग्नालय
४८	स्व. मुरजमल गंगावाणी	नागपूर	२२५	मोजाइक
	हस्ते श्री भगवनदास गंगावाणी			वाकासाठी
४९	वी. एस. डिग्रा	मुंबई	१०१	कोठी, अन्नदान
५०	टी. शिवजी	म्हैसूर	१०१	अन्नदान
५१	अंजूमन अँड फॅमिली	मुंबई	३५५	अन्नदान
५२	एन. व्ही. चावडा	मुंबई	११०	अन्नदान
५३	रांघवी कांतीलाल	कोपरगांव	१००	कायमनिधी
५४	नारायण शिवनाथ वैकुंठे	मुंबई	१०१	साईफाऊंडेशन
५५	सौ. सरीता अनंत शास्त्री	राहुरी	१००	कायमफंड
५६	सुमनभाऊ झेडे, पटेल	मरोली बजार	१२५	कोठी, अन्नदान
५७	जी.एस. ताटीवार	चांदा	१०१	कोठी
५८	ई. श्रीनिवासन	मुंबई २०	१०१	कोठी
५९	एच. सी. दोशी	मुंबई	१००	कोठी, अन्नदान
६०	श्री. विनयकुमार वसंत दांदळे	पिपळखुटा	१०२.५०	अन्नदान

“गीतामें कर्म भक्ति व ज्ञान का समन्वय”

श्रीमद्भगवद्गीता भगवान् श्रीकृष्ण चंद्र की बाणी से प्रकट हुई दूसरी गंगा है। जिसका अवतरण कलियुगमें दुखों से संशयत जीवोंके कल्याणार्थ हुआ है। भारतवासियों के जीवन में धर्म एक प्रमुख स्थान रखता है और हमारे धर्म ग्रंथोंमें गीताजी का भी स्थान विशेष महत्व रखता है। हमारे प्राचीन आर्ष ग्रंथ में अंग उपांग सहित चारों वेद, अठारह पुराण, महाभारत, रामायण, मनुस्मृती, उपनिषद् आदि प्रसिद्ध हैं। परंतु गीतामें सभी वेदों व उपनिषदों सार है जिसको परम दयालु भगवान् श्रीकृष्ण ने अर्जुन को निमित्त बनाकर मार्गशीर्ष एकादशीके दिन इस वसुन्धरा पर प्रकट किया है और इसी दिन हम लोग वडे प्रेमसे गीता जयन्ती मनाते हैं। भगवान् वेदव्यासजीने गीताजीकी महिमा निम्न पदों में गाई हैं।

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत्प्रयतः पुभान् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ॥

गीताध्ययनशीलस्य प्राणायामपरस्य च ।

नैव सन्ति हि पापानि पूर्वजन्म कृतानि च ॥

मल निर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।

साक्षाद्गीताम्भसि स्नानं संसारभलनाशनम् ॥

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥

भारतामृतसर्वस्वं विष्णोर्वेकवाहिनिःसृतम् ।

गीतागीरोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

सर्वोपनिषदो गत्वो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीभोक्ता दुर्गं गीतामृतं भहत् ।

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीत-

मेको देवो देवकीपुत्र एव ।

एको मंदस्तस्य नामानि यानि

कर्माध्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥

ऐसी महिमावाला ग्रंथ हमारे जीवनमें एक विशिष्ट महत्व रखता है। हमारे वेदों में कर्म, भक्ति व ज्ञान का समावेश है और गीताजी उन्हींका सार होनेसे इन तीनों मार्गोंको विशिष्ट रीतिसे प्रतिपादित करती हुई हमको परमेश्वर की ओर बढ़नेमें प्रेरणा देती है।

मानव को इहलौकिक व पारलौकिक कल्याण साधनेमें वेदों आदिका अनुकरण करना चाहिये। परम पिता परमेश्वरने सृष्टिकी रचना के उपरान्त अपना ज्ञान वेदों में प्रकाशित किया और कर्म, भक्ति व ज्ञानके मार्ग निर्धारित किये। इन्हीं के समान गीताजी में भगवानने कर्म, भक्ति व ज्ञान की विशद विवेचना की है। मनुष्यजीवनमें कर्म प्रतिक्षण

होता रहता है। सभी कार्यों की सिद्धि में उनके सांसारिक ज्ञानकी तथा ईश्वर प्राप्ति में आध्यात्मिक ज्ञानकी आधारशिला अति आवश्यक है। इस संसार रूपी भवसागर में ईश्वरभक्ति एक सुदृढ़ नौकाके समान है, जिसके द्वारा इस भवसागर को सहज ही पार किया जा सकता है। अतः यह स्वतः सिद्ध हो जाता है कि मानव जीवनमें कर्म, भक्ति व ज्ञान का समन्वय होना चाहिये, जिस के बिना यह जीवन अपूर्ण रह जाता है और पुनर्जन्म रूपी सृष्टिक्रमसे भी छुटकारा नहीं मिलता। जिस मनुष्यके जीवन में यह समन्वय सार्थक हो गया है, उसी मानवका जीवन यथर्थी में सफल हुआ है, उसने ही इस देवदुर्लभ शरीर का सदृप्योग किया है तथा मनुष्य जन्म को धन्य किया है। “खाना पीना व मौज उडाना” ऐसी दृष्टि मनुष्यकी अपने जीवनमें नहीं हीनी चाहिये, क्यों कि ये सांसारिक भोग किसी योनिमें सहज प्रारब्धानुसार प्राप्त हो जाते हैं। मानवकायाका निर्माण ईश्वर प्राप्ति के लिये हुआ है और इस कायाको धारण कर मनुष्य की जीवनदृष्टि अथवा लक्ष्य ईश्वर प्राप्ति होनी चाहिये।

गीता के अठारह अध्यायों (७०० श्लोकों) के मननीय पठणसे यह सबको मानना पड़ेगा कि जैसी कर्म, भक्ति और ज्ञानकी व्याख्या गीताजी में की गई है वैसी अन्यतः कहीं नहीं। बड़े बड़े विद्वानों, पंडितों और दर्शनाचर्यों के मत में गीताजीके प्रथम छः अध्याय मार्ग (निष्काम कर्मयोग) को समझाते हैं; द्वितीय छः अध्याय (७-१२) भक्तिरूपी अमृतसे परिपूर्ण हैं और १३ से १८ अंत के अध्याय ईश्वर, माया (प्रकृति) व जीव (क्षेत्रज्ञ) के ज्ञान से आलोकित हैं।

अर्जुनके मोह का नाश करनेके लिये भगवानने उनको अपने कर्तव्य पथ पर स्थिर होने के लिये आज्ञा दी। तत्पश्चात् काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर और रागद्वेषादि दुरुणों व विकारों का त्यागकर निष्काम कर्म करनेमें प्रवृत्त होनेका उपदेश दिया। यथाशक्ति निष्काम भावसे अहंकार रहित होकर नित्य, नैमित्तिक आदि कर्म करना मनुष्यका कर्तव्य है। भगवान पीताम्बरधारी श्रीकृष्ण ने अर्जुन को अपने वर्णाश्रिम धर्म के अनुसार आचरण करने को प्रेरित किया। परन्तु कोई भी किया ईश्वर अर्पण बुद्धि तथा निष्काम भावसे बिना फल की इच्छा रखते हुये होनी चाहिये। इसतरह यज्ञभोक्ता विष्णु भगवानके लिये कर्म करने से कर्म बन्धन नहीं लगता और मनुष्य भुक्ति या ईश्वर प्राप्ति का भागी होता है।

जब अर्जुन ने अपने कर्तव्य पर अपने मोहसित मनको स्थिर किया तब उन्होंने ब्रह्म और उसकी व्यापकता, जीव, भक्ति, उपासना, आदिके बारेमें जिज्ञासा की। परम द्यालु जगदीश्वरने विस्तार से इन सबका रहस्य समझाया। भक्तिके माध्यम से वैष्ण, शूद्र और स्त्री जाति भी ईश्वर प्राप्ति कर सकती है, इसकी कृपालु भगवान ने घोषणा की। स्थल जगत में ईश्वरीय विभूतियाँ ही श्रद्धा और पूजाके केन्द्र होते हैं और उनके सहारे से अल्पजीवी मनुष्य भी भगवान के चरणों में आश्रय प्राप्त कर सकते हैं। भक्त अर्जुनकी प्रार्थना पर भगवान ने अपना विराट स्वरूप प्रकट किया तथा भक्ति का प्रभाव दर्शया। भक्ति की महिमा का पार नहीं है। भगवान विष्णु नारदजीसे कहते हैं:-

“नाहं वसामि वैकुण्ठे, योगिनाम् हृदये रवौ।
मद्भूता यद्व गायति तत्र तिष्ठति मि नारद ॥”

भगवान्, जिस घट में भक्ति प्रकट होती है, उस भक्त के आधीन हो जाते हैं और उसके पीछे पीछे फिरते हैं। परन्तु ऐसा ईशकृपा से ही संभव है। ऐसी भक्ति का वर्णन गीताजी में यथास्थान बहुत ही सुंदर रीति से हुआ है और १२ वाँ अध्याय ऐसे भक्त के गुणोंसे अलंकृत है।

आगे भगवान् ने जीव व देह तथा प्रकृति व पुरुष के बारेमें अत्यन्त गुप्त रहस्य प्रकट किये। प्रकृति व पुरुष से जगत की उत्पत्ति, प्रकृति से सत्त्व, रज व तम इन तीनों गुणों का वर्णन, दैवी व आसुरी संपदायें, क्षर अक्षर व पुरुषोत्तम आदि ज्ञानका उपदेश दिया। आहार, यज्ञ, तप, दान, ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति व सुख आदि के तीनों गुणों से पृथक् पृथक् भेद स्पष्ट किये। ईश्वर, माया और जीव के बारे में संपूर्ण ज्ञान और ज्ञानमार्ग से ईश्वर प्राप्ति के उपाय दियाये। अंतमें भगवान् ने इस कर्म, भक्ति व ज्ञान की लिखेणी के माहात्म्य का वर्णन किया।

सर्व धर्मों के आदि प्रवर्तक भगवान् श्रीकृष्ण ही हैं और उनके श्रीमख से प्रकट हुई भक्तिभागीरथी गीता कर्म, भक्ति व ज्ञान मार्गोंकी जननी है। इनमें से किसी भी मार्गेपर आँख पुरुष अपने श्रेय को प्राप्त कर सकता है। निष्काम कर्म करने से हृदय पवित्र हो जाता है। फिर उनमें भगवत् कृपा से भक्ति का संचार होता है, और ज्ञानरूपी तेज प्रकट हो जाता है। कर्म शरीरका मुख्य धर्म है; भक्ति हृदय का विषय है; और ज्ञान बुद्धिका प्रकाश है। यदि मनुष्य गीता में वर्णित निष्काम कर्म योग को मन, वचन व शरीर में धारण करे; हृदय में ईश्वर भक्ति रखें; मन, वचन, कर्म से ईश्वर भक्ति व पूजा करे तथा बुद्धि में ईश्वर, माया और जीव का विशुद्ध तत्त्वज्ञान धारण करे, तो वह मानव परमज्ञानी, परम भागवत तथा महापुरुष बन जावे। ऐसे मनव्योंमें, हम रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानन्द, दयानंद सरस्वती, संत तुकाराम, ज्ञानेश्वर, लोकमान्य तिलक, महात्मा गांधी आदि को प्रेम से स्मरण करेंगे। इन महापुरुषोंने अपने जीवन को भोग विलास में न गँवाकर जगत के कल्याण के लिये न्यौद्धार कर दिया। इन्होंने अपने शरीर को परोपकार में नियुक्त किया, हृदय को भगवत् चरणों में अर्पण किया तथा वाचा से ज्ञान व भक्तिकी सरिता प्रभावित की। इन लोगों की वाणी आज भी हमारा पथ प्रदर्शन कर रही है। इन सबका श्रेय गीताजी को ही है। इनके जीवन में कर्म, भक्ति व ज्ञान का अद्भुत समन्वय था। यह समन्वय यथार्थमें गीताजी से प्रवाहित होकर इन महापुरुषों तथा युग पुरुषों के जीवन में भधुर संगीत करते हुये फूट निकला था।

आइये, हम सब मिलकर इस भक्तिभागीरथी गीता में डुबकी लगाकर इस कर्म, भक्ति व ज्ञान के समन्वय को अपने जीवन में उतारें और इस देवदुर्लभ मनुष्य जन्म को सफल बनावें।

“श्रीकृष्णार्पणमस्तु”

दीनानाथ गुप्ता
बी.ए.एल.एल.बी.

कृष्ण भक्तों की आधुर्योपासना

- सौ. डॉ. विद्यावती ल. नग्र.

निखिल जगत की अुत्पादिका शक्ति को ब्रह्म, परमात्मा, भगवान, ईश्वर, राम आदि अनेक नामों से पुकारा जाता है। यह वह सर्व व्याप्ति सत्ता है जो अपनी व्याप्ति के कारण जड़ जंगम दोनों प्रकार के सृष्टि रूपों में तद्रूप हो रही है। इस निराकार असीम सत्ता का सभी साक्षात्कार करना चाहते हैं परन्तु एक बड़ा प्रश्न यह है कि सम्बन्ध स्थापित हो तो कैसे? इसको पाने के लिये, इसके पास पहुँचने के लिये हमारे मनीषियों, विद्वानों तथा आचार्यों ने अनेक प्रकार की साधनाओं, और अुपासनाओं को प्रचलित किया है जिनमें ज्ञान, कर्म, धोग तथा भक्ति साधनाओं प्रमुख हैं।

अुपासना में पूज्य भाव का आगमन ही भक्ति के अुत्थान का प्रतीक है। भाव से इष्टदेव का साक्षात्कार तथा समस्त लाभ प्राप्त हो जाते हैं। इष्टदेव के प्रति अुत्पन्न होनेवाले भाव की व्याख्या नहीं हो सकती क्यों कि इसका सम्बन्ध मन से है। भक्ति के लिये भौतिक पदार्थों की आवश्यता नहीं है। आवश्यकता है शुद्ध चित्त से अुपासना की। यदि पवित्र भन से कोई भगवान की आराधना करता है तो भगवान अुसे हृदय से स्वीकार करते हैं। इसलिये गीता में अनुहोने कहा है:-

पवनं पुष्पं फलं तोयं यो मे भवत्या प्रयच्छति !

तदहं भवत्युपहत्तमशतामि प्रयतात्मनः !! (९।२६)

भक्ति के मुख्य दो विभाग हैं - निर्गुण और सगुण। निर्गुण भक्ति में विशेष दृढ़ता की आवश्यकता है। अपने परम पिता निर्गुणोपासक अुद्धव जी को अुपदेश करते हुओं भगवान श्रीकृष्ण ने अनुसे कहा था - “हे अुद्धव, मेरी दृढ़ भक्ति मुझे जिस प्रकार आसानी से प्राप्त करा सकती है वैसा तप, धोग, दान, धर्म आदि से नहीं हो सकता”。 अतः इस प्रकार की साधना बहुत कठिन होती है। साधकों तथा अुपासकों की श्रद्धा व प्रीति को स्थायी बनाये रखने के लिये निर्गुण को सगुण होना पड़ता है।

प्राचीन काल से वैष्णवों के अनेक संप्रदाय प्रचलित हैं। ये विभिन्न सम्प्रदायों सगुण भक्ति की महत्ता को अपने अपने मतानुसार प्रतिपादित करते हैं। इन सम्प्रदायों में श्री रामानुजाचार्य का श्री सम्प्रदाय, श्री माधवाचार्य का ब्राह्म सम्प्रदाय, श्री विष्णु स्वामी का रुद्र सम्प्रदाय और श्री निम्बार्काचार्य का निम्बार्क सम्प्रदाय प्रमुख हैं। इन सम्प्रदाय में भगवान श्रीकृष्ण की ही उपासना की जाती है। इस सम्प्रदाय की अुपासना प्रणाली के शुद्धाद्वैत कहा जाता है। इस प्रणाली में प्रबल वेग लाने का श्रेय श्री बल्लभाचार्य को है। भक्ति का यह मार्ग सभी के लिये सरल है तथा भगवान का अनुग्रह प्राप्त करना ही इसका लक्ष्य है। इस मार्ग को पुष्टिमार्ग भी कहा जाता है। इस मत को श्रीमद्भागवत के अनुसार ही महाप्रभु बल्लभाचार्य जी ने प्रहण किया। आचार्य बल्लभ का मत है कि नवविधा भक्ति के साधनों के प्रकार से प्रेम

सम्पूर्ण हो जाता है। सारांश यह है कि मधुरा भक्ति ही इस सम्प्रदाय की निधि है, तथा राधा-कृष्ण दोनों ही अपास्य हैं।

भक्ति अनुभूति का विषय है, व्याख्या का नहीं, क्योंकि इसका साक्षात्कार हृदय करता है। भागवत के अनुसार श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वन्दन, दास्यम्, सख्यम् और आत्मनिवेदन इन नौ प्रकारों से भक्ति की जा सकती है। भक्ति की इन नौ पद्धतियों में से परीक्षित ने श्रवण, शुकदेव ने कीर्तन, प्रल्हाद ने स्मरण, लक्ष्मी जी ने पादसेवन, पृथु ने अर्चन, अकूर ने वन्दन, हनुमान ने दास्य, अर्जुन ने सख्य और राजा वलि ने आत्मनिवेदन का सहारा लिया था। गोपियों की भक्ति इन सभी प्रकारों से भिन्न-कुछ विलक्षण प्रकार की-थी।

श्री वल्लभाचार्य जी ने श्रीकृष्ण की जन्म भूमि में अपनी गढ़ी स्थापित की तथा गोवर्धन पर्वत पर श्रीनाथ जी का बड़ा भारी मन्दिर निर्माण कराया। वल्लभ सम्प्रदाय में ग्रहण अपासना पद्धति में भोग-राग तथा विलास की सामग्री के प्रदर्शन की प्रधानता रही है। इसका प्रभाव भक्त स्त्री-पुरुषों पर जो भी पड़ा हो परन्तु इतना तो मानना ही होगा कि इस गढ़ी के शिष्यों ने मधुर पदों द्वारा प्रेम-संगीत की जो धारा बहाई अुससे हिन्दू जीवन सरसता तथा प्रफुल्लता की धारा में तरंगित होने लगा। इस प्रेम लक्षण भक्ति में कृष्ण का मधुर रूप ही पर्याप्त समझा गया। फलतः कृष्ण भक्त कवि श्रृंगार और वात्सल्य की रचनाओं में ही लगे रहे और भगवान का लोक रक्षक तथा धर्म संस्थापक रूप सामने ही नहीं आया। इस प्रकार की भक्ति के प्रचार में दक्षिण के मन्दिरों में प्रचलित देवदासी प्रथा ने भी पर्याप्त सहायता की।

वल्लभाचार्य के पश्चात् अनेक पुत्र गोसाई विठ्ठलनाथ जी ने सर्वोत्तम आठ कवियों का चयन कर “अष्टछाप” की प्रतिष्ठा की। इन “अष्टछाप” कवियों के नाम हैं - सूरदास, कुम्भनदास, परमानन्ददास, कृष्णदास, छीतस्वामी, गोविन्द स्वामी, चतुर्भजदास, तथा नन्ददास। कृष्ण के जिस मधुर रूप की इन कवियों ने अभिव्यक्ति की है वह हास-विलास की तरंगों से परिपूर्ण अनन्त सौन्दर्य-समुद्र है। भक्ति की इस व्यंजना को लेकर आगे के कवियों ने श्रृंगार की अन्मादिनी अभिव्यंजना से हिन्दी काव्य को भर दिया।

भक्ति-धर्म के इतिहास में भक्तों के दो विशिष्ट समुदाय थे। . एक तो कवि गायकों का और दूसरा आचार्यों का। रामानुज, माधव, विष्णुस्वामी तथा निम्बार्क आचार्य थे। महाप्रभु वल्लभाचार्य तो विशुद्ध आचार्य थे जिन्होंने वाद और तर्क से, अुपदेश और निदेश से, शिक्षा और दीक्षा से लोगों को भक्ति का अपदेश किया। परन्तु चैतन्य महाप्रभु कवि गायक श्रेणी के आचार्य थे जिन्होंने अपनी भक्ति भावना के आवेश से जनता को आकृष्ट किया था। भक्त कवियों में भी इसी प्रकार के दो वर्ग थे। जयदेव, चण्डीदास, विद्यापति और मीराँबाई भक्ति भावना के अुल्लास में रस रस की धारा अडानेवाले विशुद्ध कवि गायक थे और नन्ददास भक्ति-धर्म का मार्ग प्रशस्त करने वाले विशुद्ध कवि गायक नहीं अपितु कवि आचार्य थे। एक मध्य श्रेणी

सूरदास की थी जो वास्तव में कवि गायक थे परन्तु जिन्हें संसर्ग-दोष से आचार्यत्व भी करना पड़ा.

कृष्ण-चरित गान में जो गीति-काव्यशारा पूर्व भारत में जयदेव तथा विद्यापति ने बहायी, आगे चलकर द्रज के कवियों ने अुसी का अबलंब लिया। आरम्भ में कृष्ण-काव्य मुकुतक छेत्र में खूब फूला फला तथा इसमें भगवान की बाललीला और थैवन लीला को ही मुख्य स्थान दिया गया। आलंकारिक कवियों ने श्रृंगार और वात्सल्य को पराकाष्ठा पर पहुँचा दिया। सूरदास जी ने भागवत के दशम स्कंध की कथा को ही विस्तार से “सूरसागर” में गाया है। विद्यापति की भक्ति में न लीला का भाव है और न विनय का। वहाँ तो भगवान अुनका अत्यन्त निकट का प्रेमी है जिसकी प्रेम की ही मर्यादा है, प्रेम की ही लीला है और प्रेम की ही विनय है। विद्यापति भक्ति के इसी आनन्द का वर्णन करते हुअे अपनी आनन्द विभोर आत्मा से गा उठते हैं:

आजु रजनी हम भाग्ये पोहापनु, पेखनु पिय मुख चन्दा,
जीवन यौवन सफल करि माननु, दस दिस भो निरद्वन्दा !

(अर्थात्, आज की रात बड़ी भाग्यशाली है, जो हम पिया के चन्द्र मुख का दर्शन करेंगी। हम अपने जीवन और यौवन को सफल मानेंगी तथा दसों दिशाओं में हमें किसी का भी डर न होगा।) और देखिये :-

भोरहि सहचरि कातर दिठी हेरि छल छल लोचन पानि,
अनुखन राधा राधा रटइत आधा आधा बानि !
रंधा सयैं जब पनितहि माधव, माधव सयैं जब रंधा,
दारम प्रेम तबहि नाहि टूटत बाढ़त बिरह क बैधा !
दुहु दिसि दाह दहन जइसे दगधइ आकुल कीट-परान,
अंसन बलभ हेरि सुधामुखि कवि विद्यापति भान !

इसका भावार्थ यह है कि प्रतिक्षण कृष्ण का स्मरण करते करते राधा कृष्ण रूप हो जाती है और अपने को कृष्ण समझ कर राधा के वियोग में “राधा राधा” रटने लगती है, फिर जब होश में आती है तब कृष्ण के विरह से सन्तुष्ट होकर “कृष्ण कृष्ण” करने लगती है, इस प्रकार अपनी सुध में रहती है तब भी और न रहती है तब भी दोनों अवस्थाओं में अुसे विरह का ताप सहन करना पड़ता है। अुसकी दशा अुस लकड़ी के भीतर के कीड़े जैसी रहती है जिसके दोनों पर आग लगी हो।

सूरदास का वात्सल्य वर्णन बालभनके विज्ञान का माधुर्यपूर्ण अध्ययन है। ये वर्णन ऐसे हैं कि विना भक्ति-भावना वाला मनुष्य भी इन्हें पढ़कर भाव विभोर हो जाता है तथा सूर के सुर में सुर मिलाकर कह सकता है:- “जो मुख सूर अमर मुनि दुर्लभ, सो नन्द भासिनि पायो।” अुदाहरणार्थ,

“भैया मैं नहि मालन खायो

ख्याल परे ये सखा सबै मिलि, मेरे मुख लपटायो

देखि तुही सीके पै भाजन, अूचे धरि लटकायै,
हौं जु कहत नाह्ने कर अपने मैं कैसे करि पायौ ! ”

राधा-कृष्ण का मिलाय होता है तो जान बूझकर कृष्ण राधा से पूछते हैं :

बूझत स्वाम कौन तू गोरी ?

कहाँ रहति, काकी है बेटी, देखी नहीं कहौं ब्रज-खोरी
राधा युत्तर देती है :

काहे कौं हम ब्रज-न्तन आवति, खेलति रहति आपुनी पौरी,
सुनत रहति संबन्ननि नन्द-दोटा, करत फिरत मालवन-दधि-चोरी
कृष्ण युत्ते समझाते हैं :

तुम्हारो कहा चोरि हम लैहैं, खेलन चलौ संग मिली जोरी,
सूरवास प्रभू रसिक-सिरोमनि, बावनि शुरु राधिका भोरी ! ”

सूर के शृंगार वर्णन में जीवन की सजीवता और पूर्णता लक्षित होती है. सूर का “भ्रमर गीत” विधोग शृंगार का ही अुत्कृष्ट प्रथ्य नहीं है बरन् अुसमें सगुण और निर्गुणवाद का भी सुन्दर काव्यमय विवेचन है. देखिये, श्रीकृष्ण के परम मित्र अुद्धव को अपने ब्रह्म ज्ञान पर बड़ा अभिमान था. गोकुल में जाकर अन्होंने गोपियों को निर्गुण ब्रह्म की अुपासना का उपदेश दिया जिसे सुनकर वे दुःखी होती हैं, चिढ़ जाती हैं और अपने प्रबल तर्कों से अुद्धव के निर्गुण ब्रह्म का खण्डन करती हैं तथा सगुण रूपोपासना को ही सार्थक ठहराती है. वे कहती हैं :-

“अेक ब्रजचन्द कृषा भन्द भुसकानि ही मैं

लोक परलोक कौ आनन्द जिम जानै हम,

जाके या वियोग दुख हूँ मैं सुख अंसो कछूँ

जाहि पाइ ब्रह्म सुख हूँ मैं दुख मानै हम.” अतअव हे अूधों,
कान खोलकर सुन लो --

चेरो हैं न अूधों काहू ब्रह्म के बबा की हम,

सूधो कहे देंति अेक कान्ह की कमेरो हैं !

कृष्ण काव्य में वर्णित भगवान के सौन्दर्यमय रूप की छटा अुपनिषदों में भी प्राप्त है, औपनिषदिक साधना करनेवाला साधक गोपियों के इष्टदेव गोविन्द को निरन्तर भजता है. और भगवान कृष्ण अपने अुपासकों के साथ वैसा ही सम्बन्ध रखते हैं जैसा कि लक्ष्मी के साथ. विना राधा भाव के कोई अुपासक या साधक इस माधुर्य का रसास्वादन नहीं कर सकता, तथा राधा के विना कृषा-भाव के यह राधा-भाव किसी को प्राप्त नहीं हो सकता. कारण यह है कि राधा समस्त देवों की शक्ति है. राधा-भाव के माधुर्य को व्यक्त करने के लिये ही कृष्ण दो रूपों में प्रकट हुशे हैं -राधा और कृष्ण. कृष्णोपनिषद में तो यहाँ तक कहा गया है कि मूर्तिमान वेदार्थ ही ब्रज में गोपियों तथा गोपों के साथ केलि करता है. अुस

श्रीकृष्ण की गायें तथा गोपियाँ वेद की कहायें हैं। और परम अन्तरंगभूता राधा की कृष्ण सर्वदा आराधना करते हैं। इसीलिये राधा "राधा" नाम से प्रख्यात हैं। मधुरोपासना में अपने इष्टदेव का अनुसन्धान करनेवाले साधक की गति को सान्सारिक बन्धन रोक नहीं सकते तथा वह अपने अभीष्ट को प्राप्त करही लेता है। राधा की कृपा पात्र गोपिकाओं को श्रीकृष्ण के सिवा अन्य कोई वस्तु प्यारी न थी। ब्रह्मवैर्त पुराण में कहा गया है कि समस्त गोप कन्याओं राधा के अंग के रोम रोम से अत्यन्न द्विई थीं और वे सभी रूप तथा वय में राधा के समान ही थीं :

राधाङ्गलोमकूपेभ्यो चभूवर्गोपकन्यकाः,

राधातुल्याश्च सर्वस्ताः राधातुल्यः प्रियंवदाः (६४)

(ब्रह्मवैर्त पु., प्रकृति खण्ड, अ. २)

राधा-कृष्ण का प्रेम-तत्त्व अत्यन्त रहस्यमय, दुर्लभ तथा दुर्गम है। यद्यपि इसका आदि, मध्य और अन्त कल्पनातीत है तथापि भक्तजन इसे प्रत्यक्ष करते हैं। सूरदासजी कहते हैं :

बसरे मेरे नैननि में यह जोरी,

सुन्दर स्याम कमल दल लोचन, संग वृषभानु किसोरी।

भगवान की युगल जोरी भक्त-हृदय में विराजमान है। अस्ते हृदय में रस की तरंगें अुठते लगती हैं, मन का कल्प दूर हो जाता है। इतना ही नहीं, साधक का लौकिक काम नष्ट होकर माधुर्य प्रकट होता है। अष्टछाप कवि परमानन्द स्वामी कहते हैं :—

लगे जो श्री वन्दावन रंग,

देह अभिमान सर्वं मिठि जैह अह विषयन को संग।

रसामृत को सरसानेवाली इस युगल छवि की ललित लीलाओं का जो स्वाद पा लेता है वह हमेशा के लिये अनका हो जाता है। अस तृप्त मन के लिए अन्य कोई अुपास्य नहीं हो सकता। कवि घनानन्द ने 'भावना प्रकाश' में कहा है :—

या रस को स्वाद जो आवे, रसना फिर न और कछु गावे।

जीवन एक युगल रस जाके, मन में और ठौर नहि ताके।

भारतेन्दु हरिश्चन्द्र की प्रेम फुलवारी में आधुनिक कृष्ण भक्तों की भावना के दर्शन होते हैं। यद्यपि यहीं वृन्दावन को केन्द्र नहीं बनाया गया है तथापि माधुर्योपासना का सुन्दर स्वरूप सामने आता है :—

श्री राधे मोहि अपुनों कब करिहौ ?

जुगल रूप रस अमित माधुरी कब इन नैननि भरिहौ ?

कब या दीन हीन निज जन कौ ब्रज को बास वितरि हौ ?

"हरीचन्द" कब बूढत ते भुज भरों धाइ अबरि हौ ?

भारतेन्दुग्रन्थावली, भाग २)

भक्त कवि ललितकिसोरी जी अपनी अभिलाषा व्यक्त करते हुओ कहते हैं :—

अंसी कृपा किन करहु किशोरी,

अरमें गड़े मनोहर मूरति मन्द हास मुख थोरी।

सा. लो. ४

हियरा नैन बान सों बेधु हंसि-हंसि भाँह मरोरी,
घायल कर भटका बहु प्यारी झूमत निघुवन खोरी,
जियरा ढूक, ढूक हृवै जावै इतनो मांगत मोरी.

अर्थात् हे राधा किशोरी ! कव असी कृषा करोगी कि हृदय में मनोहर मूरति जमकर बैठ जाये ? राधा के कटाक्षों का माधुर्य और हृषोल्लास का लालित्य भक्तों के हृदय को टुकड़े टुकड़े कर दे. अपने इष्टदेव की कृषा पाने के लिये भक्त के हृदय में कितनी टीस है, कितना दर्द है और है कितनी असीम व्याकुलता !

निम्बार्क सम्प्रदाय के आदि आचार्य श्री निम्बादित्य को राधिका के कंकण का अवतार माना जाता है. निम्बार्क सम्प्रदायी राधा-कृष्ण की उपासना में दोनों को दिव्य रूप ज्योति स्वरूप मानते हैं. युगल पदों का ध्यान और राधे राधे नाम, उपासक की यही दिनचर्या हो जाती है. ब्रह्मलोक या बैकुण्ठ से वह कोई सम्बन्ध नहीं रखता. वह तो निरन्तर यही गाता रहता है :-

लखौ कोई अेक ज्योति दो रूप.

यह रस लगे रसिक के नासत त्रिविद्युताप भव-कप.

“दुर्गा” यह रस विषय अगोचर सेवत करत अनूप

[निम्बार्क माधुरी]

मीराबाईने तो कृष्णोपासना में अपना सर्वस्व ही न्यौछावर कर दिया था. समाज में बदनामी सही, साधु सन्तों का सत्संग किया, जहर का प्याला पिया परन्तु अपने प्रीतम गिरिधर नागर का ध्यान कभी न छोड़ा. उनकी आत्मा पुकार पुकार कर यही कहती रही :-

मीरां लागो रंग हरी. अथवा

दरस बिन द्वूखण लागै नैंज.

जब के तुम बिछुरे प्रभु मोरे, कबहु न पायो चैन.

कल न परत पल हरि मग जोबत, भई छमासी रैंज,

मीरां के प्रभु कब रे मिलोगे, दुख मेटण सुख दैंज. या

भगवान से अनुनय विनय करती हुई वे कहती हैं -

अंसो लगन लगाई कहाँ तू जासो ?

वे अनुहं रोकने का यत्न करती हुई कहती हैं ; -

जोगी मत जा मत जा मत जा, पाइ पहुं मैं चेरी तेरी हौं.

भक्तों का जो हाल है वह तो है ही. स्वयम् भगवान श्रीकृष्ण उद्धव जी के मुख से विरहिणी गोपियों की दशा का हाल सुनकर उनसे कहते हैं :-

आधो मोहि ब्रज बिसरत नाहीं.

जबहि सुरत आवत वा सुख की जिय उमगत, मनु नाहीं.

कृष्ण विद्योग में गोपियों की भी बड़ी ही दारुण दशा है. वे कहती हैं :

निसिद्धिन बरसरत नैन हमारे,

सदा रहत पावस कहु इन पर जब तें स्याम सिधारे.

मुसलमान भक्त कवि “रसखान” तो व्रज तथा ब्रजवल्लभ के प्रेम में इतने रंगे हैं कि जन्म जन्मान्तर में भी उन्हीं के पास रहना पसन्द करते हैं. वे कहते हैं :—

मानुस हौं तो वही रसखान बसीं ब्रज गोकुल गांव के ग्वारत,

जौ पशु हौं तो कहा बस मेरो चराँ नित नन्द की धेनु मंदारन्.

पाहन हौं तो वही गिरि को जो धर्यो हरि छत्र पुरम्बर धारन,

जौं खग हौं तो बसेरो करीं मिलि कालिन्दि कूल कदम्ब की डारन.

माधुर्योपासना में भगवान का लोक-रक्षक रूप अधिक नहीं दिखाई देता और जहाँ कहीं इस लोकरक्षक रूप के दर्शन होते भी हैं तो वहाँ भक्तों की वृत्ति रमती दिखाई नहीं देती. जिस ओज और उत्साह से तुलसीदासजी ने मारीच, तड़का, खरदूषण आदि के नाश का वर्णन किया है, उस ओज और उत्साह से माधुर्योपासना के साधकों ने बकासुर, अबासुर, कंस आदि के बध का या इन्द्र के गर्व भोनन का वर्णन नहीं किया है. कंस आदि तो लोक पीड़क के रूप में भी सामने नहीं आते.

महाभारत में श्रीकृष्ण के कर्तृत्व के सच्चे दर्शन घडते हैं. द्रौपदी वस्त्रहरण पर उसकी रक्षा, शिशुपालवध के पूर्व सौ गालियाँ सुनने तक क्षमा, पाण्डवों को दुर्वासा कृषि के क्रोध से बचाना, कौरवों को अपनी अक्षौहिणी सेना देना, जयद्रथ वध करवाना, नीति, मानापमान, प्रेम, प्रतिशोध, सख्य व भ्रातृ-भाव आदि अनेक रूप सामने आते हैं. युद्धक्षेत्र में अर्जुन को उपदेश देकर गाड़ीव धारण करवाना उन्हीं का काम था. आप्त जनों के मोह से मुक्ति दिलाकर एक शूरबीर का रूप धारण करवाना आसान नहीं था. उन्होंने अर्जुन को वहीं समझाया :— “नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः, न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः.” आगे उन्होंने बताया कि जो जन्मा है उसकी मृत्यु निश्चित है. अतेव मोह वश देह युक्त दृश्य स्थिति के लिये शोक करना व्यर्थ है. गीता में भगवान ने यह भी कहा है कि — “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन”. मनुष्य को हमेशा कर्म में प्रवृत्त रहना चाहिये तथा फलासक्ति छोड़कर सारे कर्म परमेश्वर को अपेण करते चाहिये. इस वृत्ति से कर्म करने वाला साधक पापों से उसी प्रकार अलिप्त रहता है जैसे कीचड़ से कमल-पत्र. अर्थात् कर्मों में अनासक्त को कर्म बन्धनकारक नहीं होते.

सारोंग यह है कि कृष्णके सम्पूर्ण चरित्र में एक गौरव की भावना चिह्नित की गयी है. वे पूर्ण रूपेण भाव की प्रतिमा हैं. स्वयम् न वे बालक हैं, न तरुण, न प्रेमी हैं न प्रेम-पात्र. उनकी मूर्ति अेक मात्र भक्त की भावना और अनुभूति पर आश्रित है. जब भावना और अनुभूति के सहारे उस आनन्द की उपलब्धि हो जाती है तो और क्या बाकी रह जाता है? अतः सर्वात्मसमर्पणयुक्त माधुर्योपासना भगवान् श्रीकृष्ण के निम्न वचनों के अनुकूल है :—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणम् व्रज,

अहम् त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयित्वामि मा शुचः. (अ. गी. १८६६)

सारथी कृष्ण

श्रीनाथ द्विवेदी

(भारतीय युद्धमें श्रीकृष्णने अर्जुनका सारथ्य किया. यह सारथ्य केवल रथके चार अश्वोंका नहीं, प्रत्युत् कठोपनिषद् के 'इंद्रियाणि हयान् आहुः' तथा 'आत्मानं रथिनं विद्धि' व 'बुद्धिं तु सारथं विद्धि' इन वचनोंके अनुसार अर्जुनकी इंद्रियोंका बुद्धिवलसे भी सारथ्य किया. कवि श्रीनाथ द्विवेदीजीने अपने प्रबन्ध-काव्यमें श्रीकृष्णके सारथ्य का एक अनोखे ढंग से चित्रण किया है. नीचे इसके दो अंश उम्हृत किये जाते हैं, जिनसे इस काव्यका भलीभाँति परिचय होगा. विश्वास है कि आगे भी श्रीनाथजी की श्रेष्ठ रचनाओं का लाभ हमें सभव समय पर मिलता रहेगा.)

१

युद्धके पूर्व कौरवसभामें शिष्टाई असफल होनेपर श्रीकृष्ण दुर्योधनको इस प्रकार दुतकारते हैं :—

बोले यदुनन्दन, “दुर्योधन ! यह दंभ तुम्हारा बोल रहा ।
हस्तिनापुरीका सिहासन निश्चय अब डगमग डोल रहा ॥
मैं चाह रहा था विश्व-शान्ति, कुल-नाश बचाने आया था ।
बन दूत सभामें, दुर्योधन ! तुमको समझाने आया था ॥
पर बात न तुम हो भान रहे, लड़नेको सनक समाई है ।
निर्बल न कभी भाना जाता कोई भाईसे भाई है ॥”

२

युद्ध के प्रारंभ में अर्जुनपर जो उदासी छाई गई थी उसे श्रीकृष्णने यौं द्विड़का दिया :—

बोले यदुनन्दन, “पार्थ ! उदासी कैसी ? क्षत्रिय क्या रणमें पहुँच यही करता है ? भाई क्य ? सम्मुख काल क्यों न आ जावे, उससे भी रणमें कभी नहीं डरता है ॥ मानो ये सब भी अपने ही बांधव हैं, फिर भी तो संगर-हेतु यहाँ हैं आए । वे नहीं समझते तुमको अपना भाई, तुम सोच रहे हो अपने और पराए ॥ यह हैं प्रभाद केवल भावुकता कोरी, विजयी वह जो लोहे के चने चबावे । हो कुछ, करे बौद्धार तीक्ष्ण बाणोंको, अरिका निपात कर शोषित-नदी बहावे ॥ जलती धमनीका रक्त शीत क्यों होता ? अर्जुन ! यह क्यों गाण्डीव तुम्हारा रोता ? तुम पर मुझको अभिधान रहा है अदत्तक, पर आज तुम्हारा धर्म धैर्य क्यों खोता ? पथ-शब्द हो रहे क्यों दुम कायर जनकर ? अधिकार छीननेमें कुछ पाप नहीं है । जीनेका साधन आवश्यक है सबको, यह धर्म-युद्ध है, यह पर-नाप नहीं है ॥ (ये दोनों उपदेश आज भारतके लिए कितने शिक्षाप्रद हैं !)

बाँसुरी के सूर

बाँसुरी के सूर आते, आज सुनाई कानमें
हे कृष्ण ! आओ अब ध्यान में ॥ ४ ॥

मोर मुकुट पीतांबर सोहे
हार गले में छवि दमकावे
अघर लगावे बेणु बजावे
कृष्ण भुनिजन मगान रहते, नित तुम्हारे ध्यान में ॥ १ ॥

सूर सुनाई मुझको पड़ते
अंतर में बे गुजित रहते
दर्शन हेतु प्राण तडपते
बालकृष्ण तुम, नटवर नागर 'भगवद्गीता' ज्ञानके ॥ २ ॥

संकट आते जैसे नग से
विचलित होता मन रे जग में
नहीं सूझता कुछ भी भग में
पार लगाओ जीवन नैया भवसागर तूफान में ॥ ३ ॥

— राधाकृष्ण गुप्ता
“चेतन”

साईनाथ में विराट दर्शन

साईनाथके चरणोंमें विनम्रतासे गिरी, देखे विराटरूप चक्रधारी,
प्रशांत सुंदर ध्वलगिरी, सांबके साथ प्रसन्न गौरी.
ईश्वर दुनिया देखी न्यारी, आँखियां हुआई धन्य भरी ॥ १ ॥

अबोधतासे पलकें लपकी, तान सूनी बंसुरीकी.
गोकुलकी गैया, यशोदा मैया, निहारती छबी गोपालकी.
सुध राधिका-मोहनकी, पतितपावन कृष्ण मुरारी-आँखियां हुई ॥ २ ॥

अठों एलके देखी रामजानकी, सदैव सेवा-चिता जनताकी
परवाह न करते राम-जानकी धन्य सुरक्षितता लक्षणकी.
सीताराम साँबरे धनुधरी, हनुमत खडे अमरत्वधारी-आँखियां हुई ॥ ३ ॥

भक्तिको मिले भावके पर, लक्ष्मीकांत शेषशैव्यापर,
संपदा पाण्ड-सेवा मगान, रत्नाकर का प्रशांत दर्शन,
मैं तो सुधबुध हारी, कैसी अमिट चित्रकारी-आँखियां हुई ॥ ४ ॥

गजाननका प्रसन्न दर्शन, लरस्वतीका वीणा वादन,
विष्णुकी देखी अमीरी, साईनाथकी अद्वैत फकीरी,
विभिन्न रूपोंमें त्रिशूलधारी, छायी शक्तिकी भमताप्यारी-आँखियां हुई ॥ ५ ॥

— सौ. भोना. पां. खाडिलकर.

SHRI SAI LEELA

ENGLISH SECTION

VOLUME 51

SEPTEMBER 1972

No. 6

A NEW FEATURE of SHRI SAI LEELA

Every now and then, Bhaktas receive favours from Sai Baba, for which they wish to acknowledge their gratitude. Many Bhaktas think that Sai Leela Magazine would be a fine medium for this purpose. Births, Marriages, Wedding anniversaries etc. could be happy occasions for inserting thanksgiving and acknowledgement notices. Many would also like to pray to Sai Baba for Peace to departed souls.

Sai Bhaktas would thus come to know of events happening at each others' places.

We have therefore decided to print such notices in the monthly *Sai Leela*.

Even business houses could use this medium, but the insertion should be primarily for invoking Sai Baba's Blessings, and not for mere advertisement. Of course publicity will automatically result.

A quarter page insertion will be available for Rs. 25/-; half Page for Rs. 40/-; and full page for Rs. 70/-. Notices on cover pages 3 & 4 will be charged 20% more.

EIGHT STANZAS
written in praise of
THE YOUNG PRINCE OF VRAJA
by
Shrimad Roop Goswami.

[Shri Roop Goswami was a great statesman in the court of Husain Shah of Bengal when he came under the influence of Shri Chaitanya Mahaprabhu. Under the guidance of the Master, he spent the rest of his life as a recluse in Vrindavan, where he never spent more than one night under the same tree, and lived on a handful of grams taken twice a day. As Shri Chaitanya never wrote any books nor made any disciples, Shri Roop and his brother Shri Sanatan Goswami are accepted as the greatest interpreters of Shri Chaitanya. They have written several books in Sanskrit. Shri Roop's better known books are उज्ज्वलनीलमणि, भक्तिरसामृतसिध्ध and कार्पण्यपञ्जिकास्तोत्रम्. His two famous plays in Sanskrit are विद्यरथमाधव and ललितमाधव.

The following Ashtaka (an eight stanza poem), known as ब्रजनवयुवराजाष्टक, composed by Shri Roop, contains a very sweet description of Shri Krishna. A devout Premee, who prefers to remain unnamed, has rendered a beautiful English version, and has presented this Ashtaka to our readers on the occasion of Gokul Ashtami, Lord Krishna's birth day. -Editor.]

मुदिरमदमुदारं मर्दयन्नूङ्कान्त्या
वसनरुचिनिरस्तामभोज किञ्जलकशोभः ।
तरुणिमतरणीक्षा विकलवद्वालचन्द्रो
ब्रजनवयुवराजः कांक्षितं मे कृषीष्ट ॥ १ ॥

The lustre of the beauty-arrogant well-spread clouds fades before the beauty of His complexion and the beauty of His yellow clothes puts the golden pollen of lotus to extinction. His glance, bright like the rising sun, puts to shame the moon which is rising-meaning that though it is bright like the rising sun, it is cooler and more soothing than the young moon. The ever young Prince of Vraja, the possessor of such beauty, may fulfil my desire. (1)

पितुरनिशमगच्छप्राणनिर्मन्यनीयः
कलितनुरिकाद्वा मातृदातसर्पपुञ्जः ।

अनुगणगुरुरोष्टी दृष्टि पीयूषवर्ति
व्रजनवयुवराजः कांक्षितं से कृषीष्ट ॥ २ ॥

His father feels that innumerable lives he can fling away for His sake, and He is the embodiment of the precipitated love of His mother; and due to the possession of all these qualites expected by His elders, He evokes their blissful nectar glances—such a young Prince of Vraja may fulfil my desire. (2)

अखिलजगतिजाग्रम्भुगच्छदेवगच्छर्वा -
प्रथमगुरुस्वरस्थामविश्रामसौधः ।

अनुपमगुणराजोरच्छिजतरोषबन्धु -
व्रजनवयुवराजः कांक्षितं से कृषीष्ट ॥ ३ ॥

He who is the Teacher of all the attractive portent skills of the world and is also their final culmination and He who gladdens all His friends by this incomparable range of His incomparable qualities—that young Prince of Vraja may fulfil my desire. (3)

अपि भद्रनपराधैर्दुर्लकरं विक्रियोर्मि
युवतिषु निद्रधानो भूधनूर्धननेन ।

प्रियसहचर्वर्गं प्राणमीनास्वराक्षी -
व्रजनवयुवराजः कांक्षितं से कृषीष्ट ॥ ४ ॥

He evokes ripples of longing in the hearts of young maidens by the movements of His bow-shaped eyebrows which could hardly be done by innumerable Cupids and the lives of whose dear companions are sustained by Him as the ocean sustains the fishes — such a young Prince of Vraja may fulfil my desire. (4)

नयनशृणि विनोदकोभितानहन्तागो -

नरयितराहनराधारवित्तकासारार्मः ।

प्रणयरसमरन्दास्वादलीलाषड्ब्रिंश्च

व्रजनवयुवराजः कांक्षितं से कृषीष्ट ॥ ५ ॥

Who by the playful glance of His eyes makes the pond of Shri Radha's heart disturbed as if by the entrance of a big elephant in the waters, and He who like a bee tastes the nectar of love — such a young Prince of Vraja may fulfil my desire. (5)

अनुपदमुदयन्त्या राधिकासङ्गसिद्धचा

स्थगितपृथरथाङ्गद्वरागानुबन्धः ।

मधुरिममधुधाराधोरणीनामुदन्वा -

न्वजनवयुवराजः कांक्षितं मे कृषीष्ट ॥ ६ ॥

In His contact with Shri Radha His love rises at every step and nullifies the reputation of intense love enjoyed by the Chakravaka bird and its female; and He who receives like the ocean the mellifluous rivers of all His followers continuously —such a young Prince of Vraja may fulfil my desire. (6)

अलघुकुटिलराधादृष्टिचारीनिरुद्ध

विजगदपरतंत्रेद्वामवेतोगजेत्प्रः

सुखमुखरविशाखानर्मणास्मेरववत्त्रो

न्वजनवयुवराजः कांक्षितं मे कृषीष्ट ॥ ७ ॥

Though uncontrollable by the three worlds is the elephant of His independent heart, yet it is controlled by the chains of the sidelong glances of Shri Radha; and who smiles at the jokes of Vishakha, Shri Radha's friend, such a young Prince of Vraja may fulfil my desire. (7)

न्वजनवयुवराजस्याष्टकं तुष्टुद्दिः

कलितवरविलासं यः प्रयत्नादधीते ।

परिजनगणनायां नाम तस्यानुरज्य -

न्विलिखति किल वृन्दारण्यराजीरसक्तः ॥ ८ ॥

Whoever with pleasure, concentration and effort reads this "Ashtaka" (eight stanza poem) about the Prince of Vraja, his name is entered in the list of His principal servants, and he is taken into special service by the Queen of Vrindavan. (8)

SRI BHAGAWATI SAI SAMSTHAN

RB-II, 92/4, RAILWAY COLONY KURLA, BOMBAY 70.

*

With the blessings of Sadh-Guru Sri Bhagawati (H. H. Swami Karunananda), the Samsthan conducts regular pooja, discourses and bhajans on all religions in general and on the life and teachings of SRI SAI BABA in particular. Occasional celebrations are also conducted in the Samsthan, for which devotees are informed or intimated by post and also notified from time to time on the notice-board of the Samsthan.

Interested devotees of all castes and communities are cordially welcome to take part in the activities of the Samsthan.

Devotees are requested not to offer money at the Shrine.

1) DAILY PROGRAMME OF THE SAMSTHAN

Morning : 4-00 a.m. — 6-30 a. m. Daily

1.	4-00 a.m. — 4-30 a.m.	—	Suprabhatam
2.	4-30 a.m. — 5-00 a.m.	—	Meditation
3.	5-00 a.m. — 6-30 a.m.	—	Pooja & Aarati

Evening : Daily, except Thursdays

1.	7-00 p.m. — 8-00 p.m.	—	Prayers, bhajan & Aarati

2) EVERY THURSDAY — Evening — 4-00 p.m. 10-00 p.m.

1.	400- p.m. — 5-15 p.m.	—	Devotional Songs
2.	5-15 p.m. — 6-15 p.m.	—	Interview (i.e. prayers are offered individually by the devotees to Baba)
3.	6-30 p.m. — 7-30 p.m.	—	Pooja

4. 7-30 p.m. — 8-00 p.m. — Main Aarati
5. 8-00 p.m. — 10-00 p.m. — Bhajan, recitation of Sri Sai & Hanuman Chalisa, Bhagwat Gita and discourses.
6. 10-00 p.m. — Shej-Aarati

3) SRI SAI MAHILA-MANDAL

The satsangh and bhajan of the Sai Mahila-Mandal takes place every Monday in the afternoon from 2-00 p.m. to 4-00 p.m. in the Samsthan or at the residence of the members of the Mahila-Mandal.

B. Narayan

Sai Sevak.

RAJADHARMA IN THE RAMAYANA

— Dr. N. A. Deshpande, Bombay.

[The qualities of an ideal king are eloquently described by Valmiki in the Ramayana. Now there are no kings; their place is taken by the 'Rulers.' However, the ideals of a king are equally applicable to the present rulers. Prof. N. A. Deshpande, an eminent scholar, writes below on this subject.—Editor.]

When Bharata went to the forest to take Rama back to Ayodhya, Rama declined to do so telling Bharata that it was not good on his part to disobey his parents and advised him to look after the kingdom very carefully. He told him a few things about Rajadharma and sent him back to Ayodhya.

This is not the only place in the Ramayana where we come across the description of the characteristics of an ideal king and of the manner in which he is supposed to rule over his subjects. There occur a number of such allusions to Rajadharma in many other passages, a study of which would be both interesting and instructive.

The question as to who among the many sons of a king should succeed him after his death is answered thus :

It is not possible for all the sons of a king to succeed him. Naturally, therefore, the eldest should succeed him; and as long as the eldest son is alive, none of the younger sons should aspire after the throne. Of course, in certain exceptional circumstances the youngest son is allowed to succeed the father.

Before going to the characteristics of an ideal king given in these passages it would not be out of place if the Ramayana concept of a bad king is understood.

A bad king does not do his duty well; nor does he do things at proper time. He is so negligent that he does not protect

his own land. He is not able to protect his subjects and as a result he incurs sin and perishes. His subjects suffer calamities. He does not punish the offenders and so incurs sin. He gives false promises and deceives others. A bad king does not realize the importance of Dharma etc. and perishes. He does not control his spies well. His conduct is not good; so even if he is very brave, not only does he perish, but the nation also perishes with him. Even if he is a very mighty king - even if he is the Lord of the three worlds - he perishes as a result of his bad conduct and is always disliked by his subjects.

A careful study of the passages where the characteristics of an ideal king occur reveals that kingship is not a bed of roses. The king is watched very carefully and is always imitated by the subjects. He, therefore, is naturally supposed to possess extraordinary qualities, both of head and of heart, in the absence of which, as seen above, he is disliked by one and all. He is expected to be righteous and modest, for such a king alone becomes popular. He is supposed to possess a number of qualities like tranquility, forgiveness, courage, valour and generosity. He is to be watchful and adept in employing means. Such a king alone succeeds. He is expected to be brave and never caring for death. He is said to be the father and the mother of his subjects. The greatest responsibility of an ideal king is to protect all his subjects. Rama tells Sita that the Kshatriya wields the bow to protect the helpless and those who seek refuge with him, as also the messengers that come to him. He may even commit sin to protect his subjects. The Ramayana says that a king who does not protect his land does not prosper. On the contrary such a king perishes as a result of his failure in his duty.

As the subjects always emulate his example, he is expected to be of an exceptionally noble character, and never to behave wantonly, because the Ramayana says that even brave kings

perish if they do not behave well. He is always to bear in mind that he is not only watched and imitated by the laymen, but by the gentry too. He is, in fact, the guide of all. Dharma is said to depend upon him and he is taken to be responsible for the safety of the lives of his subjects. Dharma and success in every walk of life are said to depend upon him only. It is therefore his duty to have a balance of attitude towards Dharma, Artha, Kama etc.

As an ideal king he is supposed to control his senses and passions like anger and lust. Free from lust he would never pollute others' wives. Jatayu advises Ravana that a great king like him should not kidnap another's wife, especially a lady like Sita from a royal family.

As an administrator it is his primary duty to maintain peace and order in his kingdom. To do this properly he is supposed to inflict punishment on the offenders, but it is expected to be corrective and not coercive, since it is meant as a means for improving the conduct of the bad people and making them good citizens. The punishment, therefore, is always expected to be proportionate with the offence. He is supposed never to let an offender go unpunished, as this is a sin that leads to his destruction.

His spies are to be intelligent and messengers clever. The latter are to represent the king ably and faithfully and are not to be boastful of their wisdom, because the Ramayana says that such messengers spoil the king's mission. Therefore the king is advised never to employ a foolish messenger. He must have a noble attitude towards the messengers that come to him and must on no account kill them. If at all he feels that he is offended by them he is to inflict some other punishment on them.

Being always alert, he is not to misjudge his enemy. If he realizes that his enemy is more powerful he is to have peace with

him. If he kills his enemy he is supposed to show nobility of heart and to put an end to his enmity in accordance with the dictum that enmity ceases with death.

He is expected to bear in mind that success is always uncertain and glory unsteady, and, therefore, he is not to be puffed up with pride when he is successful in battles.

He should always seek the counsel of good ministers. He should respect the learned and should not disturb the sages.

Thus the Ramayan says that an ideal king must have all great qualities of head and heart. Then alone he is respected and rules long.

In short, he should be like Rama who is described by Vasistha thus :

न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूयतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवस्यति ॥

Dr. S. Radhakrishnan

By PROF. A. R. WADIA.

[On the occasion of Dr. Radhakrishnan's birthday, 14th September, an eminent philosopher and an associate pays him a glowing tribute.]

Among the eminent living sons of India, Dr. Radhakrishnan occupies an honoured place. In a short autobiographical essay, he claims to have been lucky, modestly devaluing his own merit. He mentions the inquiry of Napoleon while choosing his officers whether they were lucky. Luck did play a part in his life, but he lived up to his opportunities which brought him varied appointments in rapid succession, whether in the fields of education, administration, statesmanship or authorship.

Born in a humble Brahmin family on 5th September, 1887, at Tiruttani, he was educated in the Intermediate College at Vellore and then at Christian College at Madras. Here he was greatly influenced by Dr. Hogg, Professor of Philosophy. He qualified as a teacher in the Training College at Saidapet, Madras. Immediately he joined the Madras Educational Service at Rajahmundry. Within a couple of years, he was appointed Assistant Professor in the Presidency College, Madras. Here he started his brilliant career as a Professor of Philosophy. He made a great name as a teacher.

In 1918, Dr. Radhakrishnan was appointed Professor of Philosophy in the newly-founded University of Mysore, where I had been appointed Professor a year earlier. He has a remarkable capacity for friendship. The late Professor Candeth and the late Prof. T. K. Doraiswamy Iyer, both of Presidency College, Madras, became his life-long devoted friends, to whom he dedicated his 'Reign of Religion in Contemporary Philosophy.' In Mysore, too, we took very kindly to each other and along with

the late Prof. K. T. Shah came to be known as the Trio. Our friendly triumvirate did not last very long, as Prof. Shah resigned in 1920 and came to Bombay and was appointed the first Professor of Economics in the University of Bombay. Dr. Radhakrishnan, too, was appointed George V Professor of Philosophy in the University of Calcutta. I was offered a post in the Indian Educational Service in Bombay Presidency, but by sheer accident continued in Mysore till I retired in 1943.

It was a coincidence, with which luck could not but have played a great part, that every new post that came to Dr. Radhakrishnan doubled his salary.

George P. Conger says, "Among the philosophers of our time, no one has achieved so much in so many fields as has Sarvepalli Radhakrishnan of India..... William James was influential in religion, and John Dewey has been a force in politics. One or two American philosophers have been legislators. Jacques Maritain has been an ambassador. Radhakrishnan, in a little more than thirty years of work, has done all these things and more..... Never in the history of Philosophy has there been quite such a world figure. With his unique dual appointment at Banaras and Oxford, like a weaver's shuttle he has gone to and fro between the East and West, carrying a thread of understanding, weaving it into the fabric of civilisation."

To merit such encomium, Dr. Radhakrishnan has been gifted with other qualities besides being a philosopher. His astute shrewdness in the choice of subjects, the superb style and the timeliness of their publication, have been responsible for the impact his books have made on the world and facilitated his rising to positions of importance in the world of affairs wherefrom he could accomplish the desired tasks that he cherished most.

His first important publication was the PHILOSOPHY OF TAGORE. Tagore was fundamentally a poet and may

hardly have been conscious of being a philosopher. This book brought him fame and facilitated his Calcutta appointment. His bulky volumes on INDIAN PHILOSOPHY were a pioneering venture and placed Indian Philosophy on the philosophical map of the world. It led to the foundation of the Spalding Professorship of Oriental Religions in the University of Oxford and Radhakrishnan had the distinction of being the first Spalding Professor. His "Upton Lectures" in the University of Manchester, published as 'The Hindu View of Life', brought him immense popularity all over the world and particularly in India, and was the most widely sold of all his numerous books. It brought him the admiration and friendship of Malaviyaji and Gandhiji. His editing books on Gandhiji and Nehru brought him into an intimate touch with politicians, without his being tainted by politics. His appointment as Vice-President of India and his subsequent elevation as President of the Republic were universally popular as being above all parties. These high appointments were preceded by a spell of his Ambassadorship at Moscow. Stalin gave him two interviews and almost shed tears as he complimented Radhakrishnan on his deep humanity.

As a man, Radhakrishnan, like a good Hindu, is devoted to his family. Married to Lady Sivakamamma in 1903, Dr. Radhakrishnan has been blessed with five daughters, Smt. Padmādevi Seshachalapati, Smt. Rukmini Seshagri Rao, Smt. Susheela K. N. Rao, Smt. Sundari, wife of late D. Sandilya, Smt. Shakuatala Ramachandra Rao and a son, Dr. S. Gopal, Reader in South Asian Studies, Oxford University, carrying the torch of learning where his father lit it with his fine lectures on Indian Philosophy. It is a joy to see Dr. Radhakrishnan playing with his grandchildren. He could be a child with a child.

His writings and speeches were marked by a tone of rigid seriousness without a spark of humour. But, as a friend and man, he showed a remarkable sense of humour and could be guilty of infectious laughter. I remember two instances parti-

cularly of his humour. We had a colleague in Mysore, who had been connected with a bank, which had to go into liquidation. Radhakrishnan used to say that the bank failed but our colleague became rich. He said it with such an air of innocence that even the victim of the joke joined in the laughter. We had a colleague with whom our relationship was not very happy. A member of the government asked him how he stood with this particular colleague. Radhakrishnan's answer was "Correct but not cordial."

Having experienced poverty, he was most considerate to poor students. He helped them generously. Even when his colleagues in Madras or Oxford needed money, they could count on Radhakrishnan's willingness to help them out of their difficulties. No wonder, an Indian friend in Oxford spoke of him as nature's Oxford man, a compliment which only Oxford people can fully appreciate.

Radhakrishnan's work was usually done in his bed : reading, writing, dictating and talking to visitors. He was not given to any physical exercise, not even walking. At Mysore, he had to be dragged out for a walk. I doubt whether this was done in other places of his activities. It speaks a great deal for his natural vitality that he was able to bear the strain of the strenuous tours that he had to undertake as Vice-President and President of India.

His only hobby has been reading. Even in his retirement, he could be found surrounded by books. He has been a voracious reader with a quick grasp and a photographic memory, which made quotations come so easily to him and enlivened his writings and speeches. His remarkable command over the English language should teach our petty-minded anti-English "patriots" that patriotism is not the monopoly of the half-baked patriots or regional linguists.

A MESSAGE

By Saipadananda Radhakrishna Swamiji
(DELIVERED ON THE OCCASION OF UNVEILING RADHAKRISHNA
IDOL AT THE PREMISES OF SHRI SAI SPIRITUAL CENTRE,
BANGALORE.)

The Divine name alone has the power to eradicate all sins, all dis-belief. The Divine is the Unique one. Salvation comes by His Grace. There is no other refuge to mortals except the Divine who is everywhere and who resides in the hearts of all beings. Those who have His Grace shall be invincible. Nothing can equal Him. His love is the most valuable treasure for man. He is Bliss. The heart should ceaselessly love Him and be conscious of Him alone in everything. He is the meaning of the Vedas. He, the Narayana, Sri Krishna is the only one that deserves to be extolled and adored. He is the origin, knowledge, the knower, the known ! Sri Krishna is all in all ! All in one—The Supreme.

Dissolving the triple consciousness in the shape of the worshipper, the object of worship and the beloved and the act of loving, love alone should be offered to the Lord in the form of incessant service or incessant wifely devotion. Both in the attitude of a worshipper or servitor (Dasyabhava) and in wifely devotion (Kantabhava) complete unity is attained with the Lord in due course. To offer one's all, including body, mind and speech, to the Lord in an absolutely disinterested spirit and to cognize none in this world except the Lord,—such is the ideal of a servitor (Dasyabhava) of the Lord. And to look upon the husband as one's all—body, mind, wealth, goal, intellect, support, life, vitality, religion, salvation, nay, God Himself, to recognize none else in this world except one's wedded Lord, and to regard the husband and his belongings as one's own and in this way to depend solely on one's husband and dedicate one's life to him and to keep one's

self constantly and exclusively engaged in his service in a perfectly disinterested spirit,—such is the ideal of wifely devotion. In essence both these attitudes or types of devotion are one. There is equality in both. There is identity in both. Even in devotion through service, a dasa forgets his all and accepts the name and family of the Lord as his own, whereas Nayaki bhav (wifely devotion) is attained only when one identifies oneself with the name and family of one's husband.

The wife and husband are blended in inseparable union with each other and become one,—so that the triple consciousness is automatically dissolved there. Sri Radha addresses the glory of Dasya Bhava to Uddhava thus :—

"Devotion to Sri Krishna and service of Sri Krishna (My Lord) is the highest of all boons. Supreme devotion to Sri Hari Krishna is even superior to the five types of liberation. Service of Sri Hari is more difficult to obtain than the position of Brahma (Creator), residence in heaven, the position of Indra, immortality and even perfection, the highest bliss or salvation."

A devotee of the Lord who practises single minded Devotion according to the above conception is the best of all as declared by many devotees who were on the above path. For his body, mind, belongings, wealth and everything else becomes the property of God. He lives in the world as an instrument of God. His soul is merged in the oversoul, his mind is absorbed in the mind of God, his eyes behold every where and at every place and time the image of his beloved Lord. They are one. Such is Radha and Krishna. Radha is Krishna and Krishna is Radha.

DONATIONS :-Shirdi Office, July 1972.

S.No.	Name	Place	Amount	Fund
1.	Shri J. N. Trivedi	Ahmedabad	101/-	Kothi
2.	Shri R. L. Gilder	Bombay	101/-	Kothi
3.	Mrs. P. J. Kaka	Banglore	101/-	Kothi
4.	Shri N. V. Krishna	Kanpur	100/-	Kothi
5.	Shri V. P. Patel	Bombay	101/-	Kothi
6.	Mrs. N. K. Wadia	Ahmedabad	210/-	Kothi
7.	Mrs. J. Marwah	Varanasi	101/-	Kothi
8.	Joy Films	Bombay	101/-	Kothi
9.	Shri D. N. Pastey	Haveri	100/-	Poor Feeding
10.	B. K. Amba Pardiwala	Vankal	121/-	Kothi
11.	Mrs. R. Muncherji	Delhi	106/-	Poor F.
12.	Shri K. R. Nayak	Ahmedabad	200/-	Kothi
13.	Shri K. R. Nayak	Ahmedabad	200/-	Kothi
14.	Shri G. H. Bhagat	Virpur	500/-	Poor F.
15.	Shri K. R. Nayak	Ahmedabad	300/-	Kothi
16.	Shriman Raje V. Rao	Aheri	300/-	Suspense
17.	Mrs. Jaya Bedarkar	Hyderabad	100/-	Kothi
18.	S. Subba Rao	Nandi Tavare	100/-	Kothi
19.	Rita Marwah	Varanasi	151/-	Kothi
20.	Shri R. M. Gandhi	Nadiad	130/-	Kothi
21.	Shri D. Khandirve	Bhiwandi	390/-	Kothi, P. F. B. F., M.F.
22.	Shri A. K. Ghoshal	Bombay	100/-	Poor F.
23.	Shri M. G. Prachand	Nagpur	100/-	Kothi
24.	Shri S. J. Murkudkar	Bombay	101/-	Kothi
25.	Shri G. S. Chauhan	Baroda	179.10	Kothi
26.	Shri Raghavendra Rao	Lucknow	105/-	Kothi
27.	Shri R. L. Patel	Uttarsand	100/-	Kothi
28.	Ku. S. J. Vaidya	Bombay	101/-	Kothi
29.	Shri K. R. Subramaniyam	Madras	101/-	Kothi

DONATIONS : Bombay Office, July 1972.

S. No.	Name	Place	Amount	Fund
1.	Sow Meera Narhari	Shimoga	190/-	Kothi
2.	Shri R. M. Vakil	Bombay	51/-	Kothi
			151/-	Medical
3.	Shri T. R. K. Menon	Poona 17	101/-	Medical
4.	Shri M. R. Sitaram	Lusaka, Zambia	100/-	Medical
5.	Mrs. Parvati Menon	New Delhi 16	150/-	P. Feeding
6.	Shri Chimanlal J. Jhaveri	Bombay 77	100/-	Sp. Donation
7.	Shri S. Y. Durve	Bandra	101/-	Feeding the Poor
8.	Mrs. Rani Sardana	Gauribidanur	435/-	Kothi
9.	Shri Marathe Damodar K.	Chembur	101/-	Kothi
10.	Shri H. K. Dodia	Dungar	101/-	Poor F.
11.	Dr. K. C. Mohanty	Thana (E)	300/-	Medical F.
12.	A. G. Pandit	New York	275/-	Guru Poor- nima Utsav
13.	Dr. (Mrs.) Indira V. Kher.	Khar	151/-	Poor F.
14.	Shri Thadani Gopal K.	Thana	101/-	Guru Poor- nima Utsav
15.	Shri Harish B. Talim	Bombay 4	101/-	Kothi
16.	Shri K. Jithendra Reddy	Secunderabad	116/-	Medical
17.	Shri Chapsi Jesing & others	Bandra	1000/-	Sp. Donation
18.	Shri Meghji V. Ghalla & others	Bombay	1000/-	Sp. Donation
19.	Shri D. C. Shah	Bombay	500/-	Sp. Donation

तीन रंगी आशीर्वाद फोटो

खाली नमूद केलेल्या आकारांत वरील फोटो मिळतील.

	रु. पैसे
१४" X २०"	१ . ५०
१०" X १४"	१ . ००
८" X १०"	० . ५०
२" X ३"	० . २०

पत्ता :—(१) शिर्डीसंस्थान, ' साईनिकेतन '

खोदादाद सर्कळ,
दादर, मुंबई १४.

(२) शिर्डी,
ता. कोपरगाव.
जि. अहमदनगर.

श्रीसाईबाबांचा फोटो

आपणाजवळ नाही काय ?

मुंबईतील प्रसिद्ध व्लॉकमेकर श्री. डी. डी. नेरॅय यांनी तयार केलेल्या व्लॉक्सवरून छापलेले खालील प्रकारचे व आकारांचे फोटो श्रीसाईबाबा संस्थानच्या मुंबई व शिरडी येथील कार्यालयांत उपलब्धे आहेत, ते आपण पहा व आपणास पसंत पडेल तो फोटो खरेदी करा :—

प्रकार	रंग	आकार	प्रत्येक प्रतीकी से. मी.	किमत रु.
१ शिलेवर बसलेले बाबा	विविध रंगी	३५.५६×५०.८		१.५०
२ "	काळा व पांढरा	"		१.२५
३ "	"	२२.८६×३३.०२		०.५०
४ द्वारकामाईत बसलेले बाबा	"	"		०.५०

श्रीसाईबाबा संस्थानच्या कार्यालयांचे पत्ते :

- १ शिरडी, ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर (महाराष्ट्र)
- २ साईनिकेतन, डॉ. आवेदकर रोड, प्लाट नं. ८०४ बी, दादर, मुंबई नं. १४

मुद्रक: श्रीमती लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निण्यसागर प्रेस, ४५-डी१, ऑफ टोकरसी जीवराज रोड, शिरडी, मुंबई-१५.
 संपादक व प्रकाशक : श्री. का. सी. पाठक, 'साई निकेतन', डॉ. आवेदकर रोड,
 दोनाहाव मर्केन्टजवळ, पॅट्टने १०५ बी, दादर, मुंबई-१४.